

การศึกษาคติสัญลักษณ์สถาปัตยกรรมหอพระคันธารราษฎร์ และพระมณฑปยอดปรางค์¹

A Study of Concept and Symbolism in the architectural
design of Ho Phra Khanthararat & Phra Mondop Yod Prang

สิริเดช วงกรานต์

นักศึกษาระดับปริญญาโท หลักสูตรปริญญาโทมหาบัณฑิตประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม
คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

Siridate Wangkran

Master Student, M. Art in Architectural History, Faculty of Architecture, Silpakorn University

คำสำคัญ :

หอพระคันธารราษฎร์;
พระมณฑปยอดปรางค์;
พระราชนิพนธ์พิชัยมงคลและ
จรดพระนังคัล; พระราชนิพนธ์
พิชัยสงคราม; พระราชนิพนธ์-
พิชัยสงคราม; คติจักรวาล
ไตรภูมิ; คติชน; ปลาช่อน
สำริด

หน้าตรงข้าม : หอพระ
คันธารราษฎร์และพระ
มณฑปยอดปรางค์

ที่มา : Arnold Wright and
Oliver T. Breakspear,
*Twentieth Century
Impression of Siam*
(Singapore : White
Lotus, 1994), 29.

บทคัดย่อ

บทความนี้เริ่มต้นจากความสนใจในลักษณะพิเศษของรูปแบบสถาปัตยกรรมและความสำคัญของพิธีกรรมของหอพระคันธารราษฎร์และพระมณฑปยอดปรางค์ จากการศึกษาที่ผ่านมาพบว่า สถาปัตยกรรมชุดดังกล่าวถูกอธิบายในเรื่องประวัติ รูปแบบสถาปัตยกรรม และการประดับตกแต่งเป็นหลัก มีเพียงงานศึกษาบางชิ้นที่กล่าวถึงอิทธิพลทางรูปแบบสถาปัตยกรรม แนวความคิดเกี่ยวกับการใช้รูปแบบสถาปัตยกรรมปรางค์ในรัชกาลที่ 4 และพัฒนาการสถาปัตยกรรมวัดพระศรีรัตนศาสดาราม งานศึกษานี้จึงสืบสวนเพื่อไขปริศนาทางสถาปัตยกรรมของหอพระคันธารราษฎร์และพระมณฑปยอดปรางค์ โดยค้นคว้าจากหลักฐานประเภทเอกสาร 3 กลุ่ม คือ 1) กลุ่มพิธีกรรม 2) กลุ่มประวัติ รูปแบบสถาปัตยกรรมและการบูรณะ และ 3) กลุ่มคติชน โดยศึกษาความเชื่อมโยงระหว่างคุณค่าความหมายและคติสัญลักษณ์ของพระราชนิพนธ์พิชัยมงคลและจรดพระนังคัลและพิชัยสงคราม และรูปแบบของพระราชนิพนธ์พิชัยสงคราม ก่อนเสนอการตีความรูปแบบสถาปัตยกรรมของหอพระคันธารราษฎร์และพระมณฑปยอดปรางค์ การศึกษาพบว่ารูปแบบสถาปัตยกรรมชุดนี้สะท้อนให้เห็นแนวความคิดของชนชั้นนำและชนชั้นล่างเกี่ยวกับความเชื่อและคุณค่าความหมายที่พวกเขามีต่อพิธีกรรมแห่งความอุดมสมบูรณ์ ซึ่งเป็นทั้งความกลมกลืนและความขัดแย้งที่ซ่อนเร้นอยู่ในผังพื้นรูปแบบ องค์ประกอบ และการประดับตกแต่งทางสถาปัตยกรรมของหอพระคันธารราษฎร์และพระมณฑปยอดปรางค์

Keywords :

Phra Khanthararat;
Ho Phra Khanthararat;
Phra Mondop Yod
Prang; Royal Ploughing
Ceremony; Royal
Rainmaking Ceremony;
House of the Royal
Rainmaking Ceremony;
Traiphum (Buddhist
cosmology); Folklore;
Bronze statue of a
Snakehead fish

Abstract

This paper began as its starting point from the special characteristic of Ho Phra Khanthararat & Phra Mondop Yod Prang, and the significance of rites performed in these works of architecture. Previous researches have studied this series of architecture primarily in terms of historical anecdotes, architectural styles, and decoration, whereas only a few studies mention about the stylistic influences, architectural concepts of Prang Architecture in the reign of King Rama IV, and the architectural development of Wat Phra Sri Rattana Sadsa-daram. This research explores the underlying concept of the architecture Ho Phra Khanthararat & Phra Mondop Yod Prang. Drawing upon three types of documents in relation to (1) rites, (2) historical account and architectural styles as well as the restoration of the architecture, and (3) folklore, this research, first, studies the connection between the meaningfulness and symbolism of Royal Ploughing Ceremony and Royal Rainmaking Ceremony, and the form of the House of Royal Rainmaking Ceremony, and then suggests an interpretation of the architecture of Ho Phra Khanthararat & Phra Mondop Yod Prang. The finding is that the architecture of Ho Phra Khanthararat & Phra Mondop Yod Prang reflects the thoughts of Siamese elites as well as those of lower classes about their beliefs and the significance they gave to fertility cults. Such was the harmony and contradiction embedded in the plan, forms, elements and decorations of the architecture Ho Phra Khanthararat & Phra Mondop Yod Prang.

ความเป็นมา

หอพระคันธารราษฎร์และมณฑปยอดปรางค์เป็นชุดสถาปัตยกรรมที่คนทั่วไปรู้จักและพูดถึงไม่มากนัก แม้แต่ในหมู่ผู้ศึกษาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมเอง เนื่องจากสถาปัตยกรรมชุดนี้ไม่ได้ตั้งอยู่ในแนวแกนหลักของวัด และมีฐานะเป็นเพียงอาคารประกอบในสิ่งก่อสร้างจำนวนมากมายที่ตั้งอยู่ภายในพระระเบียงวัดพระศรีรัตนศาสดารามกรุงเทพมหานคร อีกทั้งยังมีขนาดเล็กเมื่อ

เทียบกับพระอุโบสถ ปราสาทพระเทพบิดร พระมณฑป และพระศรีรัตนเจดีย์ อันโอฬารที่รายล้อมอยู่ ดังนั้น การอธิบายเกี่ยวกับสถาปัตยกรรมชุดนี้ที่ผ่านมามีความเวียนอยู่เพียงประวัติความเป็นมา รูปแบบสถาปัตยกรรม และการประดับตกแต่งเท่านั้น ทั้งที่อาคารทั้งสองมีคติความเชื่อและความสำคัญทางประวัติศาสตร์ที่น่าสนใจอย่างมาก ในฐานะสถาปัตยกรรมที่สัมพันธ์กับพระราชประเพณีสำคัญถึง 2 พิธี และเป็นพระราชพิธีทางพุทธที่สันนิษฐานได้ว่าเกิดขึ้นครั้งแรกในสมัยรัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ หรืออย่างน้อยก็ถูกชำระให้เป็นพระราชพิธีที่มีพุทธศาสนาในทัศนะของรัชกาลที่ 4 เป็นแก่นซึ่งในรัชสมัยก่อนหน้านั้นพระราชพิธีทั้ง 2 ยังคงยึดตามแบบพราหมณ์เป็นสำคัญ พระราชประเพณีสำคัญทั้ง 2 คือ พระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลและพระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัล

การศึกษาที่ผ่านมา

แบ่งได้เป็น 2 กลุ่ม² คือ กลุ่มที่ศึกษาสถาปัตยกรรมหอพระคันธารราษฎร์และมณฑปยอดปรางค์โดยตรง กับกลุ่มที่ศึกษาสถาปัตยกรรมสมัยรัชกาลที่ 4 ซึ่งผู้ศึกษาเห็นว่า มีความเกี่ยวข้องกับการไขปริศนาสถาปัตยกรรมชุดนี้ โดยกลุ่มที่ 1 เป็นการอธิบายพัฒนาการของผังและรูปแบบสถาปัตยกรรมของวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ซึ่งเกี่ยวข้องกับอิทธิพลความนิยมในการสร้างรูปแบบสถาปัตยกรรม องค์ประกอบ และการประดับตกแต่งสถาปัตยกรรมของสถาปัตยกรรมวัดพระศรีรัตนศาสดารามในรัชกาลต่าง ๆ โดยหอพระคันธารราษฎร์และมณฑปยอดปรางค์มีฐานะเป็นสถาปัตยกรรมขนาดเล็กที่เป็นส่วนประกอบหนึ่งของภาพรวมวัด โดยการอธิบายสถาปัตยกรรมชุดนี้มีเพียงเรื่องประวัติ รูปแบบ องค์ประกอบ และการประดับตกแต่งสถาปัตยกรรมกลุ่มที่ 2 นั้น มีการอธิบายการเลือกใช้รูปแบบสถาปัตยกรรมตามแนวความคิดของรัชกาลที่ 4 ซึ่งเมื่อนำมาเปรียบเทียบกับสถาปัตยกรรมชุดนี้แล้วมีความคล้ายตามหรือแตกต่างอย่างไร โดยเฉพาะในเรื่องการใช้รูปแบบปรางค์ในสถาปัตยกรรมชุดนี้ ดังนั้น จากการศึกษาที่ผ่านมาข้างต้น ผู้เขียนจึงเห็นถู่ทางในการศึกษาคติสัญลักษณ์ในการออกแบบสถาปัตยกรรมชุดนี้

หลักฐานที่ใช้

บทความมีประเด็นหลักคือการแสดงโลกทัศน์และคติสัญลักษณ์เกี่ยวกับพิธีกรรมเรื่องความอุดมสมบูรณ์ในราชอาณาจักร (นามธรรม) ว่าเชื่อมโยงสู่สถาปัตยกรรมหอพระคันธารราษฎร์และพระมณฑปยอดปรางค์ (รูปธรรม) อย่างไร โดยใช้หลักฐาน 3 กลุ่ม³ กลุ่มแรก พิธีกรรม เป็นหลักฐานกลุ่มที่กล่าวถึงพระราชพิธีพืชมงคล พุทธศาสนา ความเกี่ยวเนื่องของพระราชพิธีทั้งสองกับศาสนาพุทธ และศาสนาพราหมณ์-ฮินดูในเรื่องคติความเชื่อสมัย

รัชกาลที่ 4 รวมทั้งโลกทัศน์ต่าง ๆ ที่อาจเกี่ยวเนื่อง กลุ่มสอง ประวัติ รูปแบบสถาปัตยกรรมและการบูรณะ เป็นหลักฐานกลุ่มที่ทำให้ทราบข้อมูลรูปแบบทางสถาปัตยกรรมที่ถูกต้องใกล้เคียงกับเมื่อแรกสร้างหรือตั้งใจจะสร้างมากที่สุด และกลุ่มสุดท้าย คติชน เนื่องจากกลุ่มพิธีกรรมกล่าวถึงเรื่องคติ ความเชื่อของชาวบ้านเพียงบางส่วน แต่ก็มีความเชื่อของชาวบ้านมีส่วนเกี่ยวข้องกับพระราชพิธีทั้งสอง หลักฐานส่วนนี้จึงเป็นส่วนเติมเต็มข้อมูลในส่วนที่กลุ่มพิธีกรรมพร่องไป หลักฐานกลุ่มต่าง ๆ นี้จะถูกนำมาแสดงผ่านเนื้อหาของบทความ

คติความเชื่อที่เกี่ยวข้อง

การพิธีต่าง ๆ ที่ทำเป็นประเพณีของสยามนี้แต่เดิมมาถ้าเป็นพิธีในทางธรรมเนียมปฏิบัติ ทำตามคติพระพุทธศาสนา ถ้าเป็นพิธีทางโลกทำคติไสยศาสตร์ของพราหมณ์ จึงเกิดคำพูดว่า พุทธกับไสยอาศัยกัน... (ภายหลัง) จึงเกิดการพิธีซึ่งทำทั้งพิธีพุทธและพิธีพราหมณ์ด้วยกันหลายพิธี แต่ที่ทำแยกกันอย่างเดิมยังมีมากถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่าในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้หมดตัวพราหมณ์ที่ทรงพระเวทเสียแล้ว ยังเหลือแต่เชื้อสายที่สืบสกุลมาโดยกำเนิด แม้จะหาผู้ใดเข้าใจความหมายในคัมภีร์พระเวทก็หาไม่ได้ ด้วยไม่มีใครได้เรียนภาษาสันสกฤต การทำพิธีพราหมณ์เป็นแต่ทำตามเคย ไม่เป็นแก่นสารเหมือนเช่นเดิม แต่จะเลิกเสียก็ไม่ควรเพราะเป็นพิธีสำหรับบ้านเมืองและราชประเพณีมาช้านาน จึงทรงแก้ไขระเบียบพิธีพราหมณ์ซึ่งเคยทำมาแต่โดยลำพัง เช่น พิธีแรกนาเป็นต้น ให้มีพิธีสงฆ์ด้วยทุกพิธี⁴

เนื้อความข้างต้นอยู่ในหนังสือความทรงจำ พระนิพนธ์ของสมเด็จพระปรมหาราชยานุภาพ ที่แสดงให้เห็นถึงทัศนคติในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ต่อคติความเชื่อและพระราชพิธี พระราชวินิจฉัยเช่นนี้ดูสอดคล้องกับกระแสโลกและความสนใจของชนชั้นสูงตั้งแต่ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 3 ที่เริ่มสนใจความก้าวหน้าในวิทยาศาสตร์ วิทยาการ เทคโนโลยีของวัฒนธรรมตะวันตกซึ่งดูเหมือนว่าความเจริญของอาณาจักรเดิมที่มีอิทธิพลที่สุดในภูมิภาคอย่างจีน รวมทั้งพม่าและญวน ที่สยามมองว่ามีความเจริญทัดเทียมกัน สภาพการณ์หัวเลี้ยวหัวต่อของสยามดังกล่าวตรงกับช่วงเวลาที่บ้านเมือง (รัชกาลที่ 4) เสด็จออกผนวช ภายใต้อาญา วชิรญาณ และด้วยเหตุผลทางการเมืองภายในสยามเองทำให้พระองค์ต้องครองสมณเพศถึง 27 พรรษา และในระยะเวลาที่พระองค์ทรงอยู่ในเพศบรรพชิตนั้น พระองค์ทรงมีบทบาทเกี่ยวเนื่องกับการศาสนาพุทธอย่างมาก พระองค์ทรงเฝ้พระราชหฤทัยในพุทธบัญญัติและ

พระวินัย ถึงขนาดทรงทำทัฬหีกรรมอุปสมบทใหม่ที่วัดสมอรายในพุทธศักราช 2372 สะท้อนถึงความไม่มั่นใจในความบริสุทธิ์ของพุทธศาสนาในสยาม ณ ขณะนั้น จึงทรงเริ่มศึกษา ตรวจสอบพระไตรปิฎก และทรงวางระเบียบวัตร ปฏิบัติตามพระธรรมวินัยที่เหมาะสมสำหรับพระสงฆ์ และทรงตั้งนิกายใหม่ที่ชื่อว่า “ธรรมยุติกนิกาย” ซึ่งต่อมามีผู้เลื่อมใสมากขึ้นเรื่อย ๆ จนนิกายดังกล่าวสามารถตั้งได้อย่างมั่นคง และพระองค์ได้ทรงตีความพระพุทธานุศาสน์ขึ้นใหม่ให้คล้อยไปในทางเหตุผลนิยม เช่น ทรงแสดงพระธรรมเทศนาที่เน้นหลักคำสอนตามพุทธบัญญัติ ซึ่งสามารถนำไปใช้ได้จริง มากกว่าชาดกนิทาน ทรงวางระเบียบอักษระ การออกเสียงภาษาบาลีตามหลักสัทสนิยมเพื่อการชำระพระคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถา เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ในขณะที่ชนชั้นสูงมีโลกทัศน์โน้มนำไปในทางวิทยาศาสตร์ แต่โลกทัศน์ของชนชั้นล่างยังไม่เปลี่ยนแปลงมากนัก โลกทัศน์และที่พึงพิงทางใจของชาวบ้านนั้นยังเป็นแบบประเพณี คติความเชื่อไตรภูมิ การสะสมบุญเพื่อโลกหน้า ตามคติความเชื่อแบบพราหมณ์ ผี และพุทธแบบชาวบ้าน ผสมผสานรวมกันเป็นเนื้อเดียว และถูกใช้เป็นเครื่องมือสำหรับอ่อนน้อมสิ่งเหนือธรรมชาติให้ลดบันดาลความปกติของโลกธรรมชาติเพื่อให้มนุษย์ได้พึงพิงและดำรงชีวิตอยู่ได้ โดยเฉพาะในสังคมเกษตรกรรมของชาวสยามที่ต้องพึ่งพิงน้ำจากท้องฟ้าและป่าเขาเป็นหลัก ความลี้ลับของโลกธรรมชาติที่ฝังรากลึกในสังคมสยามดังกล่าวนี้ไม่ใช่สิ่งที่หลักการวิทยาศาสตร์แบบวัฒนธรรมตะวันตกในสมัยรัชกาลที่ 4 (พุทธศักราช 2394-2411) จะทำให้กระจ่างได้เลย เพราะกว่าที่วิทยาศาสตร์ในโลกตะวันตกจะก้าวหน้าพอที่จะสำรวจท้องฟ้าจนกระทั่งทำฝนเทียมได้นั้นก็ล่วงเลยไปถึงปลายพุทธศตวรรษที่ 25 แล้ว

ดังนั้น คติความเชื่อในสมัยรัชกาลที่ 4 จึงแบ่งได้เป็น 2 ส่วน คือ ฝ่ายชนชั้นนำและชนชั้นล่าง อย่างไรก็ตาม ชนทั้งสองก็ต้องเกี่ยวเนื่องกันในฐานะผู้ปกครองและผู้ถูกปกครอง ซึ่งพระราชกิจหนึ่งที่พระมหากษัตริย์ต้องทรงปฏิบัติเพื่อเอาใจราษฎรในฐานะทรัพยากรและผู้ผลิตทรัพยากรของรัฐก็คือการพระราชพิธีและการครองทศพิธราชธรรมเพื่อความปกติของรัฐ ดังนั้นพระราชพิธีพิธีมงคลจรดพระนังคัลและพระราชพิธีพืชมงคลซึ่งเกี่ยวพันกับความอุดมสมบูรณ์ของราชอาณาจักรโดยตรงย่อมต้องมีพิธีการที่ผสมผสานคติความเชื่อที่สอดคล้องและขัดแย้งของชนชั้นทั้ง 2 มาสู่พระราชพิธีดังพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 ที่แสดงให้เห็นถึงทัศนคติของผู้ปกครองที่วิพากษ์ความเชื่อของชาวบ้านบางประการที่ขาดน้ำหนักของเหตุผล แต่ขณะเดียวกันก็ทรงยอมรับว่าพิธีการดังกล่าวก็คงจะเลิกไม่ได้เพราะเป็นพิธีกรรมที่ต้องใจผู้ถูกปกครอง ความว่า

อนึ่ง การพิธีขอฝนนี้ก็ดูเป็นพิธีสำคัญ มีเครื่องเตือนที่จะให้เลิกไม่ได้ อยู่ คือ ถึงว่าเจ้าแผ่นดินจะดำรงอยู่ในทศพิธราชธรรมมิได้แปรปรวน

พระคันธารราษฎร์
ประทับนั่ง
ที่มา : พริยะ ไกรฤกษ์,
ลักษณะไทย 1 พระพุทธรูป
ปฏิมา [ออนไลน์], เข้าถึงเมื่อ
25 กันยายน 2554. เข้าถึงเมื่อ
ได้จาก <http://www.laksanathai.com>

ซึ่งคนบางพวกมักพาลว่าดินฟ้าอากาศมักจะเป็นไปตามอาการของ
พระเจ้าแผ่นดินประพฤติ การฝนแล้งข้าวแพงนี้ ดูก็ไม่ใคร่จะเลือก
เวลา มีเรื่องราวโบราณและเรื่องราวใหม่ ๆ หลายเรื่อง ที่ได้กล่าวถึง
ว่าเวลาฝนแล้งข้าวแพง เจ้าแผ่นดินตั้งอยู่ในยุติธรรม ทรงพระกรุณา
แก่อณาประชาราษฎร์ที่ต้องอดอยาก ทรมานพระองค์ต่าง ๆ เพื่อ
จะให้ฝนตก ...อนึ่งในประเทศที่ใกล้เคียงกรุงสยาม เช่น อินเดียและ
เมืองจีนฝนแล้งข้าวแพงถึงคนตายนับด้วยพันด้วยหมื่น ก็มีตัวอย่าง
เป็นอยู่เนื่อง ๆ จะพาลโง่ผู้ปกครองแผ่นดินว่าทำให้ฝนแล้งข้าวแพง
นั้นเป็นการไม่ควรเลย แต่กระนั้นคนก็ยังคิดเห็นกันอยู่โดยมากกว่า
เป็นได้...” และ “...การพระราชพิธีพระพรมศาสตร์นี้เป็นที่พอใจ
ของราษฎรชวา มักรู้สึกสงสัยคิดว่าถ้าตั้งพระราชพิธีฝนมีบริบูรณ์
ก็เป็นที่น่าพอใจใจกันไปไม่ใคร่จบ ถ้าฝนขัดข้องก็มักจะบ่นหนักอก
หนักใจไม่ค่อยสบายไป พระราชพิธีพรมศาสตร์จึงเป็นเครื่อง
ประคองใจของราษฎรให้เป็นที่ยินยอมยินดีมีความนิยมอยู่โดยมาก⁵

พระคันธารราษฎร์

พระคันธารราษฎร์ มีปรากฏในเอกสารตั้งแต่สมัยอาณาจักรอยุธยาตอนปลาย
จากเอกสารคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม⁶ ในสมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาล
ที่ 1 ได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระคันธารราษฎร์ประทับนั่ง ที่ใช้ในพระราชพิธี
ขอฝนในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ความว่า

สำเร็จ ณ ปีเถาะ เบญจศก จุลศักราช ๑๑๔๕ (พุทธศักราช 2326-
ผู้เขียน) เดิมลงรักปิดทอง แต่ภายหลังมาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกำไหล่ทองขึ้นใหม่และติดเพชรเม็ดใหญ่เป็น
อุณาโลม พระพุทธรูปองค์นี้เป็นพระนั่งผ้าทรงเป็นอย่างที่พาด
สังฆาฏิตามธรรมเนียม ดวงพักตร์และทรวดทรงสัณฐานเป็นอย่าง
พระโบราณ พระรัศมีกลมเป็นรูปดอกบัวบัวตูมเกลี้ยง ๆ ด้วย
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทอดพระเนตรเห็น
พระโบราณ จึงได้ช่างถ่ายอย่างหล่อให้เหมือนพระพุทธรูป
ตัวอย่าง...”⁷ โดยมีพุทธลักษณะที่สำคัญคือ “...เป็นพระพุทธรูป
ประทับนั่งแบบวิราสนะ แสดงปางขอฝนด้วยการยกพระหัตถ์ขวาขึ้น
กวักเรียกฝน และหงายพระหัตถ์ซ้ายรองรับฝน... พระพุทธรูป
ประทับนั่งเหนือปัทมาสน์อันประกอบด้วยกลีบบัวคว่ำ และกลีบบัว
หงายเหนือฐานแข่งสิงห์”⁸

นอกจากนั้นยังมีพระคันธารราษฎร์ประทับนั่งที่ยกพระหัตถ์
แบบเดียวกัน แต่มีพุทธลักษณะแบบจีนอีกองค์หนึ่งที่เชื่อกันว่าสร้างในสมัย
รัชกาลที่ 1 เช่นเดียวกัน โดยพระพุทธรูปทั้ง 2 องค์นั้น เดิมประดิษฐานใน

พระคันธารราษฎร์
ประทับยืน
ที่มา : พิริยะ ไกรฤกษ์,
ลักษณะไทย 1 พระพุทธ-
ปฏิมา [ออนไลน์], เข้าถึงเมื่อ
25 กันยายน 2554. เข้าถึง
ได้จาก <http://www.laksanathai.com>

พระบรมมหาราชวัง แต่ไม่พบเอกสารที่กำหนดสถานที่ประดิษฐานแน่ชัด จนมาถึงในสมัยรัชกาลที่ 4 เมื่อมีการสร้างหอพระคันธารราษฎร์ พระพุทธรูป ทั้ง 2 องค์จึงถูกเชิญไปประดิษฐาน ณ หอดังกล่าว เมื่อมีพระราชพิธีพืชมงคล และพระราชพิธีพืชมงคลฝ่ายพุทธขึ้นเป็นครั้งแรกได้มีการนำ พระคันธารราษฎร์มาเป็นพระประธานในพระราชพิธี และรัชกาลที่ 4 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระคันธารราษฎร์ประทับยืนครั้งแรกขึ้น ซึ่ง พระคันธารราษฎร์ประทับยืนองค์นี้ถูกนำมาใช้เป็นพระประธานพระราชพิธี ทั้งสองเช่นเดียวกับพระคันธารราษฎร์ประทับนั่ง 2 องค์ที่มีมาก่อนหน้า เหตุที่มีการสร้างพระคันธารราษฎร์ประทับยืน สันนิษฐานว่าเกิดจากความ เกรงครัดของรัชกาลที่ 4 เรื่องความถูกต้องของพุทธลักษณะตามพระไตรปิฎก ซึ่งสอดคล้องกับเนื้อความในประกาศพระราชพิธีพืชมงคลและจรดพระนังคัล ของใหม่สมัยรัชกาลที่ 4 ความว่า

เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จอยู่ ณ พระเชตวันในเมืองสาวัตถี ฝนแล้งข้าว กล้านาแห้งทั่วทั้งเมือง น้ำในลำธารห้วยคลองหนองบึงทุกแห่งก็แห้ง จนถึงสระโบกขรณีที่เคยเป็นพุทธบริโภคน้ำก็แห้งจนเห็นตม ปลา ทั้งหลายก็ได้รับความลำบากด้วยฝูงกามาจิกกินเป็นอาหารต้องมุดซ่อน อยู่ในตม ในขณะนั้นพระพุทธเจ้าเสด็จไปทรงบิณฑบาตด้วยเหตุ ดังนั้น ก็มีพระเหตุยกกรุณา เมื่อเสด็จกลับมาทำวัตรกิจ แล้วจึงตรัส เรียกพระอานนท์ให้นำผ้าอุทกสาฎกมาถวาย พระอานนท์ก็ทูลว่าน้ำ ในสระแห้งเสียหลายวันแล้ว พระองค์ก็ตรัสเรียกผ้าอุทกสาฎกยื่นคำ อยู่ พระอานนท์จึงได้นำมาถวาย พระองค์ทรงรับผ้ามา ชายส่วนหนึ่ง นั้นทรง ส่วนหนึ่งนั้นตรัสหวัดขึ้นบนอังสประเทศ เสด็จยืนที่ฝั่ง ทรงแสดงอาการ พระหัตถ์ขวากวักเรียกฝน พระหัตถ์ซ้ายหงายรอง น้ำฝน ขณะนั้นฝนก็ตกลงมาเป็นอันมาก ท่วมในที่ซึ่งควรจะขังน้ำ ทุกแห่ง มนุษย์และสัตว์ทั้งปวงก็มีความชื่นชมยินดีกล่าวคำสรรเสริญ ต่าง ๆ เมื่อพระองค์ทรงทราบจึงตรัสว่าแก่กาลปางก่อน นพะปะ มังฉาชาติ คือปลาช่อนก็อาจตั้งสัตยาธิษฐานให้ฝนตกลงได้

และต่อจากนั้นคำประกาศนี้ก็กล่าวถึงที่มาของพระพุทธรูป คันธารราษฎร์ที่สร้างขึ้นหลังพระพุทธเจ้าปรินิพพาน 200 ปีเศษ ด้วยพระเจ้า แผ่นดินแห่งแคว้นคันธารราษฎร์ฟังเรื่องพระพุทธเจ้าบังนาคฝนแล้วทรง เลื่อมใสให้สร้างพระพุทธรูปปางดังกล่าว อีกทั้งถ้าได้เชิญพระพุทธรูปปางนี้ ออกมาบูชาเมื่อมีฝนแล้ง ฝนก็ตกดังประสงค์ ดังนั้น จึงมีผู้นับถือศาสนาพุทธ สร้างพระพุทธรูปปางนี้สืบต่อมาและได้ชื่อตามแคว้นที่เกิดว่า พระพุทธรูป คันธารราษฎร์

พระราชพิธีพืชมงคลและจรดพระนังคัล

ก่อนสมัยรัชกาลที่ 4 พระราชพิธีพืชมงคลไม่เคยมีมาก่อน มีแต่พระราชพิธีจรดพระนังคัลซึ่งเป็นพิธีฝ่ายพราหมณ์ และเป็นพระราชพิธีที่สัมพันธ์กับสังคัมเกษตรกรรมและวัฒนธรรมข้าว พิธีกรรมมีทุกปีในเดือน 6 ตามปฏิทินจันทรคติ ตรงกับช่วงเริ่มฤดูกาลทำนา เพื่อสร้างความเป็นมงคลและอन्नวนบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ให้ลดบันดาลความอุดมสมบูรณ์ในราชอาณาจักร ส่วนเรื่องกำหนดวันจะแตกต่างกันไปในแต่ละปีตามการคำนวณในคัมภีร์พราหมณ์ ในราชอาณาจักรสยามนั้นพระราชพิธีพิธีจรดพระนังคัลปรากฏในเอกสารสมัยอยุธยาตอนปลาย คือ จดหมายเหตุขุนหลวงหาว่าด และในสมัยรัตนโกสินทร์ คือ หนังสือนางนพมาศที่นักวิชาการปัจจุบันเชื่อกันว่าแต่งสมัยรัชกาลที่ 3 และหนังสือพระราชพิธีสิบสองเดือนที่อ้างถึงกฎหมายเทียบบาล ความว่า

การพระราชพิธีจรดพระนังคัลแต่ก่อนมีแต่พิธีพราหมณ์ ไม่มีพิธีสังข์ ครั้นมาถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงเพิ่มพิธีสังข์ในพระราชพิธีต่าง ๆ จึงได้เพิ่มในการพระจรดพระนังคัลนี้ด้วย แต่ยกเป็นพิธีหนึ่งต่างหากเรียกว่าพืชมงคล โปรดให้ปลูกพลับพลาขึ้นที่หน้าท้องสนามหลวงและสร้างหอพระเป็นที่ไว้พระคันธารราษฎร์สำหรับพระราชพิธีพืชมงคลอย่างหนึ่ง พุทธศาสน์อย่างหนึ่ง...”¹⁰

นอกจากนั้นเดิมพระราชพิธีจรดพระนังคัลก็ไม่ได้เป็นการหน้าพระที่นั่งและไม่ได้กำหนดสถานที่แน่นอน ดังพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 5 ความว่า

การแรกนาที่กรุงเทพฯ นี้ไม่ได้เป็นการหน้าพระที่นั่ง เว้นไว้แต่ประสงคฺจะทอดพระเนตรเมื่อใด จึงได้ทอดพระเนตร เล่ากันว่าเมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยฯ ขณะเมื่อทรงปฏิสังขรณ์วัดอรุณฯ ในปีมะแม เบญจศก ศักราช ๑๑๘๕ (พุทธศักราช ๒๓๖๖-ผู้เขียน) เสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรการทุกวัน ครั้นเมื่อถึงพระราชพิธีจรดพระนังคัล จะใคร่ทอดพระเนตร จึงโปรดให้ยกการพระราชพิธีมาตั้งที่ปรกหลังวัดอรุณฯ ซึ่งในขณะนั้นยังเป็นทุ่งนา ไม่ได้เผาตฟผังศพในที่นั้น ครั้นมาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรแรกนาที่ทุ่งสัมป่อยครั้งหนึ่ง ภายหลังโปรดให้มีการแรกนาที่ทุ่งเก่าและที่เพชรบุรี ได้เสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรพระยาเพชรบุรี (บัว) แรกนาที่เขาวงกตครั้งหนึ่งหรือสองครั้ง¹¹

ในสมัยรัชกาลที่ 4 พระองค์ทรงเพิ่มพิธีสังข์ในพระราชพิธีจรดพระนังคัล เรียกว่า พระราชพิธีพืชมงคล โดยเรียกรวมกันว่าพระราชพิธี

พิธีมงคลและจรดพระนังคัล ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ปลูกพลับพลาและหอพระคันธารราษฎร์สำหรับประกอบพระราชพิธีพืชมงคลขึ้นที่ท้องสนามหลวง ส่วนพระราชพิธีจรดพระนังคัลมีที่ทุ่งสัมปยุนาหลวง นอกกำแพงพระนครซึ่งเดิมเป็นทุ่งนากว้าง ปัจจุบันคือบริเวณในตึกหน้าสวนจิตรลดา แสดงให้เห็นถึงการกำหนดสถานที่ทำพระราชพิธีเฉพาะของกรุงรัตนโกสินทร์ (สำหรับเมืองอื่นไม่ทราบกำหนดสถานที่อย่างไร) ว่าสนามหลวงใช้สำหรับพิธีสงฆ์ ส่วนทุ่งสัมปยุสำหรับพิธีพราหมณ์ ส่วนการพระราชพิธีทั้งสองนั้นสัมพันธ์เป็นเหมือนพิธีเดียวกัน โดยเริ่มพระราชพิธีเวลาบ่ายมีการสวดมนต์พืชมงคล มีกระบวนแห่พระพุทธรูปออกจากพระบรมมหาราชวัง เข้าโรงพิธีที่ท้องสนามหลวง พระพุทธรูปสำคัญที่แห่ ได้แก่ พระคันธารราษฎร์ทั้ง 3 องค์ เวลาค่ำเสด็จออกฟังพระสงฆ์สวดมนต์ โดยพระยาแรกนาและนางเทพีทั้ง 4 กันนั่งฟังสวดด้วย มีการอ่านคำประกาศพระราชพิธีโดยลำดับและพิธีการอื่น ๆ จนเสร็จพิธีในเวลาค่ำ รุ่งขึ้นเลี้ยงพระสงฆ์และแห่พระพุทธรูปกลับ เป็นอันเสร็จพระราชพิธีพืชมงคล ส่วนพระราชพิธีจรดพระนังคัลก็มีลำดับพิธีการคู่ขนานและสัมพันธ์กัน คือ เริ่มแห่เทวรูปออกจากพระบรมมหาราชวังโดยทางบก เข้าโรงพิธีทุ่งสัมปยุนาหลวงตั้งแต่เวลาบ่ายในวันสวดมนต์พระราชพิธีพืชมงคลและมีพิธีการต่าง ๆ จนถึงค่ำ เข้าพระยาแรกนาจึงทำพิธีแรกนาและปลดพระโคออกกินเลี้ยงของเลี้ยงทาย 7 สิ่ง เมื่อเสร็จแห่พระยากลับแห่เทวรูปกลับเป็นอันเสร็จพระราชพิธีจรดพระนังคัล

จากการพระราชพิธีจะเห็นว่ามี การนำพิธีสงฆ์มาเป็นประธานของพิธีกรรม โดยให้พระยาแรกนามาฟังสวดมนต์ก่อนกลับไปทำพระราชพิธีอย่างพราหมณ์ การพระราชพิธีทั้งสองล้วนเป็นการสร้างเสริมมงคลให้กับการเพาะปลูก รวมทั้งการเสริมสร้างกำลังใจให้กับชาวนาและเกษตรกรด้วย การเลี้ยงของเลี้ยงทายที่มีคำทำนายในทางดี

คติความเชื่อของพระราชพิธีพืชมงคลและจรดพระนังคัลนั้นปรากฏอย่างชัดเจนในเอกสารประกาศการพระราชพิธี เล่ม 1 ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระสมมตอมรพันธุ์ ซึ่งมีประกาศพระราชพิธีพืชมงคล 2 แบบ คือของเก่าและใหม่ ประกาศพระราชพิธีพืชมงคลและจรดพระนังคัลของเก่านั้นสะท้อนถึงโลกทัศน์แบบจักรวาลไตรภูมิ ที่พระมหากษัตริย์เป็นเหมือนจักรพรรดิราชและธรรมราชา มีฐานะเป็นผู้ดูแลให้ประชาชนประพฤติดุธรรม เพื่อให้บรรลุนิพพานอันเป็นเป้าหมายสูงสุดในชีวิต มีการอ้อนวอนเทพดาโดยทรงตั้งใจบำเพ็ญศีลทานพระราชกุศลเพื่ออนุโมทนาพระราชกุศลนั้นให้บันดาลความอุดมสมบูรณ์ของพระราชอาณาจักรก็เพื่อเจริญธรรมในพระพุทธศาสนาได้สะดวก การประกาศนั้นนอกจากจะแสดงให้เห็นโลกภูมิตามคติไตรภูมิแล้วยังกล่าวถึงภูมิที่เล็กลงมาคือระดับเมืองด้วย ความเป็น

ประกาศพระราชพิธีพืชมงคลแฉกรดพระนังคัลของเก่า
ข้าแต่เทพนิกรอมรพรหมมินอำมรินทราธิราช สักเตกาเม ซึ่งสถิต
ทิพยพิमानมาศเมืองสวรรค์ฉนกันมาพะจร ทั้งเทพยูเจ้าผู้ทรง
มเหศรศักดิ์ดาเดช ซึ่งสิ่งสู้อยู่ในขอบเขตร์เขากักรวาล อิกอากาศ
พิमानแลภุมเทวดา ทั้งท้าวจาตุมหาราชิกาทั้งสี่ นางพระธรณี นาง
พระคงคา นางพระโพสพ เทพยูดาทั้งจบแสนโกฏิจักรวาล ทวีปน้อย
ใหญ่ทุกสถานไตรโลกธาตุ ...เชิญรับเครื่องราชบรรณาการสิ่งของ
เครื่องสังเวททุกสิ่งสรรพบันจงบูชา...อันข้าผู้ดำเนินพระราชโองการ
แห่งพระบาทสมเด็จพระบรมราชาธิราชรามาธิบดีศรีสรรเพชญ์
จักรพรรดิราชาเอกาตธรรฐอิศวรบรมนารถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่
หัว... ดำรัสเหนือเกล้าเหนือกระหม่อมสั่งว่า อาหารฐิติกา ชีวิตร์จะ
ตั้งอยู่ได้ด้วยอาหาร สมณพราหมณาจารย์แลอนาประชาราษฎร์ทั้ง
ปวง ที่จะได้บำเพ็ญศีลทานการกุศล จำเริญไปในพระพุทธศาสนา
ก็มีผลอัญญาหารเปนที่ตั้ง แล ณ ปีมโรงฉศกนี้ สมเด็จพระพุทธเจ้า
อยู่หัวทรงบำเพ็ญศีลทานการพระราชกุศล แผ่ผลอุทิศให้ ภุมิเทวดา
พฤกษาเทวดา อากาศเทวดา ท้าวจตุรโลกบาลทั้งสี่ผู้รักษาโลกย์ แล
ท้าวพิรุณราช ท้าววิศณุโลก เทพยูเจ้าผู้รักษาพระศาสนา รักษากำ
ฉัตร นางพระธรณี นางคงคา นางพระโพสพ แลเทพเจ้าทั้งปวงผู้มี
มเหศรศักดิ์ดาเดช ทุกประเทศทั้งปวงซึ่งอยู่ในน้ำในบก แลอากาศ
พิमान พระเลื้อเมือง ทรงเมือง หลักเมือง แลเทพารักษ์รอบกรุงเจ้า
ท่งเจ้านาทั้งหลาย ซึ่งได้อนุโมทนาส่วนพระราชกุศลนั้น แลได้ช่วย
ทำนุบำรุงให้น้ำทำนน้ำฝนพอสมควรกับต้นเข้าบริบูรณ์ทั่วไปในพระ
ราชอาณาจักร ดันเข้าให้มีผลออกรวงตุงพวงเงินพวงทอง¹²

ส่วนประกาศพระราชพิธีพืชมงคลแฉกรดพระนังคัลของใหม่นั้นมี
เนื้อความโดยสังเขปที่แตกต่างออกไป คือ การบูชาพุทธคุณ และยกเรื่องราว
ในพระไตรปิฎกซึ่งเป็นลักษณะเปรียบเทียบเรื่องเกี่ยวกับนากับหลักธรรม มีคำ
อธิษฐานให้พืชในภุมินางอกงามด้วยดี รวมทั้งที่มาของพระคันธารราษฎร์ดังที่
กล่าวไปแล้วในเรื่องพระคันธารราษฎร์¹³

อย่างไรก็ตาม ประกาศทั้ง 2 แบบเกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4
เช่นกันเพียงแต่อันหนึ่งเก่าอันหนึ่งใหม่ เมื่อเปรียบเทียบกันจะทำให้เห็น
พัฒนาการโลกทัศน์ของชนชั้นสูงในเรื่องพระราชพิธีพืชมงคลที่นำเรื่อง
พุทธศาสนาในพระไตรปิฎกมาเป็นแก่นของพระราชพิธี

พระราชพิธีพืชมงคล

พระราชพิธีพืชมงคล คือ พระราชพิธีขอฝนเพื่อความอุดมสมบูรณ์ของ
ผลผลิตทางการเกษตรโดยเฉพาะการเพาะปลูกข้าวในราชอาณาจักร เป็น

พระราชพิธีจรคือไม่มีประจำทุกปี จะทำเฉพาะปีที่น้ำฝนแล้ง ซึ่งจะตรงกับเดือน 9 ตามปฏิทินจันทรคติ มีมาตั้งแต่ต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ความว่า

การพระราชพิธีพืชมงคลใหญ่เคยทำมาทุกรัชกาล แต่เห็นจะห่าง ๆ กว่าในรัชกาลที่ 4 และในรัชกาลปัจจุบันนี้ ด้วยได้ไต่ถามดูว่า ในรัชกาลที่ 3 เคยทำอะไร ทำที่ไหน ก็ได้ความจากผู้ที่แจ้งความนั้นว่าจำได้ว่าทำสองครั้ง ทำที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามฟังดูก็ยุติด้วยเหตุผล คือพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าทรงสร้างพระคันธารราษฎร์ใหญ่ขึ้น ก็ประดิษฐานไว้ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม อีกประการหนึ่ง การพระราชพิธีพืชมงคลในรัชกาลที่ 4 ถึงว่ายกออกไปทำที่พลับพลาท้องสนามหลวง ก็ยังโยงสายสัญญาณเข้ามาที่พระมหารัชมังคลาภิเษกในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในสามรัชกาลนั้นคงจะทำที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามทุกครั้ง ต่อรัชกาลที่ 4 จึงได้ย้ายออกไปทำที่พลับพลาท้องสนามหลวง¹⁴

เอกสารที่สำคัญอีกฉบับที่ปรากฏพระราชพิธีขอฝนแบบพุทธคือประกาศการพระราชพิธี เล่ม 1 มีพระสัจจาธิษฐานขอฝนรัชกาลที่ 1 และคำอธิษฐานขอฝนรัชกาลที่ 3 นอกจากนั้นในประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 มีประกาศให้สวดคาถาสุทธิสูตรตามอารามต่าง ๆ เท่านั้น ดังนั้น การพระราชพิธีขอฝนแบบพุทธก่อนสมัยรัชกาลที่ 4 อาจมีรูปแบบพิธีกรรมแตกต่างจากพระราชพิธีพืชมงคลฝ่ายพราหมณ์ โดยพระราชพิธีพืชมงคลฝ่ายพุทธนั้นเดิมน่าจะสวดตามพระอารามต่าง ๆ เท่านั้น เพิ่งมีการเลียนแบบการพระราชพิธีฝ่ายพราหมณ์ภายหลัง ซึ่งอาจเกิดขึ้นครั้งแรกในสมัยรัชกาลที่ 4 และถูกยกให้สำคัญกว่าพระราชพิธีฝ่ายพราหมณ์ โดยกำหนดสถานที่เช่นเดียวกับพระราชพิธีพืชมงคลและจรดพระนังคัล ให้พิธีการฝ่ายพุทธเริ่มตั้งแต่การแห่พระพุทธรูปสู่โรงพิธี สวดมนต์ และอ่านประกาศพระราชพิธี มีเนื้อหาที่สำคัญ คือ สวดบูชาพุทธคุณ คำอธิษฐานขอฝน เรื่องในพระไตรปิฎกที่เกี่ยวกับน้ำฝนต้นข้าวเปรียบเปรยกับหลักธรรม เรื่องที่มาของพระคันธารราษฎร์ เรื่องอธิษฐานพระยาปลาช่อน และสวดสุทธินิพนธ์ที่เป็นเรื่องพระสุกัณฐะสมณพุทธกาลที่ขอฝนได้ เป็นต้น การพระราชพิธีนี้ไม่กำหนดระยะเวลา ให้มีการสวดมนต์ทุกวันสุดแต่เทียนชัยยังยาวอยู่ ถ้าฝนยังตกน้อยก็ดังต่อไป บางทีนานจน 5-6 วันจึงเลิก ส่วนโรงพิธีฝ่ายพราหมณ์ก็แห่เทวรูปสู่ทุ่งสัมปอัยทำพิธีกรรมตามศาสนาและให้รอดูว่าโรงพิธีที่สนามหลวงเลิกเมื่อไรจึงเลิกตาม ส่วนโรงพระราชพิธีฝ่ายพุทธนั้นได้เลียนแบบและปรับใช้รูปแบบสถาปัตยกรรมโรงพระราชพิธีฝ่ายพราหมณ์ ซึ่งในความเห็นของชนชั้นสูงเช่นรัชกาลที่ 5 นั้นมีทัศนะว่า โรงพระราชพิธีฝ่ายพราหมณ์ “...อยู่ข้างจะเรื้อร่าหยาบคาย...”¹⁵ และโคลงพระราชพิธีทวาทศมาส พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์แต่งในสมัยรัชกาลที่ 5 ก็กล่าวว่า

นอกโรงรูปเมฆปั้น
เป็นมนุษย์พรรูก
มีเครื่องลับคืบคิก
เรอร่าน่าเกลียดลัน

ครันครีก
หลากพัน
ทั้งคู่
เด็กล้อมดูเกรียว ฯ¹⁶

ดังนั้น โรงพระราชพิธีพิธีฝ่ายพุทธจึงต้องมีการปรับเปลี่ยนรูปแบบสถาปัตยกรรมบางประการ เพื่อเป็นการประนีประนอมระหว่างโลกทัศน์ของชนชั้นสูงและชาวบ้านให้อยู่ร่วมในโรงพิธีเดียวกันได้ การจะเข้าใจคติความเชื่อในโรงพระราชพิธีฝ่ายพุทธก็ต้องเข้าใจคติความเชื่อในโรงพระราชพิธีฝ่ายพราหมณ์ก่อน ดังคำอธิบายลักษณะโรงพระราชพิธีฝ่ายพราหมณ์พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 5 ความว่า

การตกแต่งโรงพิธีและเทวรูป ก็คล้ายกับพระราชพิธีอื่น ๆ คือ ปลุกโรงช่อกว้าง ๕ ศอก ยาว ๑๐ ศอก สองห้อง เฉลียงรอบแต่ในประธานไม่มุงหลังคา มุงไว้แต่เฉลียงรอบ สำหรับที่จะให้พระผู้เป็นเจ้าซึ่งตั้งในโรงพิธีนั้น ต้องอยู่กลางแดดกันม่านรอบ มีไตรทวาร ไม้อุณาเทว พรหมโองการทั้งแปดตามธรรมเนียม หน้าโรงพิธีในหมายว่าทิศพายัพ (พระมหาราชครูว่าทิศบูรพา) ห่างออกไปสามศอก ปลุกเกยสูง ๔ ศอก ๕ นิ้ว กว้าง ๒ ศอก ๕ นิ้ว มีพนักสามด้าน บันไดขึ้นลงตรงหน้าเกยออกไป ขุดสระกว้าง ๓ ศอก ยาว ๓ ศอก ลึกศอกหนึ่ง มีรูปเทวดาและนาคและปลาเหมือนสระที่สนามหลวง ยกเสียแต่รูปพระสุกต ตรงหน้าสระออกไปเป็นรูปเมฆสองรูป คือเป็นรูปบุรุษสตรีเปลือยกายแล้วทาปูนขาว...เทวรูปที่ตั้งในโรงพระราชพิธี คือ พระอิศวร พระนารายณ์ พระพรหมธาดา พระมหาพิณเณศวร¹⁷

ลักษณะของโรงพระราชพิธีที่สามารถเชื่อมโยงกับคติความเชื่อได้ คือ เกยมีผังมีรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า นั้น ยกพื้นสูงเป็นพื้นที่ประกอบพิธีกรรม ขณะที่สระน้ำรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสเหนือสระที่มุมทั้ง 4 ทิศมีท้าวจุลโลกบาล ตรงกลางมีพระอินทร์แทนค่าได้ตรงกับเขาพระสุเมรุตามคติความเชื่อจักรวาลไตรภูมิ ส่วนสระนั้นเป็นส่วนที่น่าจะได้รับอิทธิพลจากคติชาวบ้าน คือในสระใกล้ขอบสระทุกด้านมีรูปนาคด้านละ 2 ตัว นาคเป็นสัญลักษณ์ของน้ำและความอุดมสมบูรณ์ ตามความเชื่อของชาวนา ดังที่พบในตำรานาคประจำเดือนในสมุดข่อยคู่มือทำมาหากินของชาวนาภาคใต้อ้างถึงในหนังสือวัฒนธรรมข้าว พิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวและการทำนาของเอี่ยม ทองดี ว่า

เมื่อแรกจะไถนา ให้ดูตำรานาคประจำเดือน คือ เดือน ๔ เดือน ๕ เดือน ๖ นาคเอาหัวไปบังฉิม ทางไปหนูปูรพ์ ท้องอยู่ทักษิณ หลังอยู่อุดร เมื่อแรกไถนาบ่ยหน้าวัวไปอีสานเดือน ๗ เดือน ๘ เดือน ๙

นาคเอาหัวไปอุดร หางไปทักษิณ ท้องอยู่ปัจฉิม หลังอยู่หนบูรณ เมื่อ
แรกไถน่ายหน้าวัวไปอาคเนย์ เดือน ๑๐ เดือน ๑๑ เดือน ๑๒
นาคเอาหัวไปปัจฉิม หางไปหนบูรพ์ ท้องอยู่อุดร เดือน ๑ เดือน ๒
เดือน ๓ นาคเอาหัวไปทักษิณ หางอยู่อุดร หลังอยู่ปัจฉิม ท้องอยู่
บูรพา¹⁸

ดังนั้น สรรพจะแสดงถึงรอบปีที่มิให้น้ำในแต่ฤดูกาลได้อย่าง
เหมาะสมกับการทำนา สอดคล้องกับในสระมีรูปกบ เต่า ปู ปลา โดยเฉพาะ
ปลาช่อนซึ่งเป็นปลาที่สามารถหลบอยู่ใต้ดินในฤดูฝนแล้งได้เป็นเดือน ที่เรียก
กันว่าปลาช่อนจำศีล ตรงกับความเชื่อของชาวบ้านที่ว่า เมื่อนาน้ำแห้งแล้งปลา
ช่อนจะขุดรูซ่อนตัวอยู่ในดิน พอฝนตกปลาช่อนจะออกจากที่ซ่อนมารับฝน¹⁹
ดังนั้น กบ เต่า ปู ปลา สัญลักษณ์เรื่องความอุดมสมบูรณ์อีกสิ่งหนึ่งที่ปรากฏใน
โรงพระราชพิธี คติชาวบ้านอีกสิ่งหนึ่ง คือ ปันเมฆรูปบุรุษสตรีเปลือยกาย
เพราะเครื่องเพศและการร่วมเพศเป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ที่
แพร่หลายในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มาตั้งแต่สมัยชุมชนโบราณก่อน
ประวัติศาสตร์

ซ้าย : ภาพผังโรงพิธี

พรุณศาสตร์ฝ่ายพราหมณ์
(สันนิษฐาน)

ที่มา : สิริเดช วังกรานต์

ล่าง : ตำรานาคประจำเดือน
ในสมุดข่อยคู่มือทำมาหากิน
ของชาวนาภาคใต้

ที่มา : เอี่ยม ทองดี,
วัฒนธรรมข้าว พิธีกรรม
เกี่ยวกับข้าวและการทำนา
(นครปฐม : สถาบันวิจัย
ภาษาและวัฒนธรรมเพื่อ
พัฒนาชนบท, 2537), 84.

6	7	7	3
7	8	8	8
7	8	9	8
5	7	7	4

1. เทวรูป
2. รูปเมฆ
- 3.-6. ท้าวจุลโลกบาล
7. นาค
8. สัตว์น้ำต่างๆ
9. พระอินทร์

จากคติความเชื่อสู่โรงพระราชพิธีพระพรุณศาสตร์ฝ่ายพุทธ

คติความเชื่อเรื่องน้ำฝนต้นข้าว การเกษตร ความอุดมสมบูรณ์ในสังคมสมัย
รัชกาลที่ 4 นั้นเป็นเรื่องที่ผสมผสานความกลมกลืนและความขัดแย้งของคติ
ความเชื่อของชนชั้นล่างและชนชั้นสูงในสังคมสำคัญ 3 เรื่อง คือคติจักรวาล
ไตรภูมิ คติชาวบ้าน และพุทธศาสนาในทัศนะของรัชกาลที่ 4 เข้าไว้ด้วยกัน
คติความเชื่อนี้เป็นเรื่องนามธรรมที่ถูกแปลงลงสู่รูปธรรม ดังที่เราได้กล่าวถึงใน
โรงพระราชพิธีฝ่ายพราหมณ์ไปแล้ว ในส่วนนี้เราจะพูดถึงโรงพระราชพิธีฝ่าย
พุทธ โดยใช้เอกสาร ตำราพระราชพิธีพระพรุณศาสตร์ของมหาอำมาตย์เอก

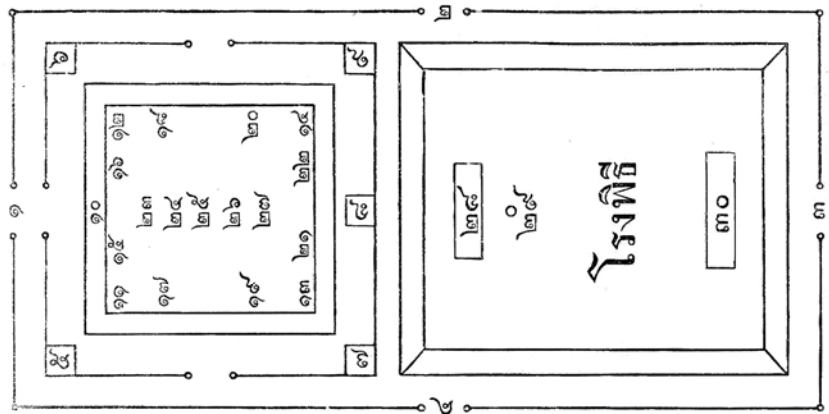

เจ้าพระยาพลเทพฯ เสนาบดีกระทรวงเกษตรธิการพิมพ์เมื่อ พ.ศ. 2466 สมัยรัชกาลที่ 6 เอกสารฉบับนี้ทำในพระบรมราชวังสมัยรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว แสดงให้เห็นผังโรงพระราชพิธีอย่างละเอียด ดังนี้

อาจารย์เจ้าผู้รู้คัมภีร์นี้จึงให้ปลูกโรงพิธีอันหนึ่ง ๕ ห้อง มีเฉลียงรอบในโรงนั้นตั้งเตียงมณฑลอันหนึ่ง ในเตียงมณฑลนั้นให้อาราธนาพระบรมสารีริกธาตุ และรูปพระปฎิมากรอันเรียกว่าพระคันธารราษฎร์ พระธรรมมาประดิษฐานไว้ในพระมณฑล แล้วให้ตั้งเตียงอันหนึ่งสำหรับพระสงฆ์สดสวดสูตร แล้วให้พื้นเทียนชัยตั้งไว้หน้าพระสงฆ์สวด จึงให้ช่างผู้มีศิวัตร์ให้ปั้นมหาเถรเจ้าอันประกอบด้วยลักษณะดุจรูปพระกัจจายน์เบื้องหน้าองค์นั้นประดับด้วยพระพุทธรูปพระธรรมพระสงฆ์ ไกลองค์นั้นสองห้องหนึ่งสองห้อง ให้ชุดสระอันหนึ่งกว้าง ๔ ศอกยาว ๔ ศอกลึกสองห้อง ในสระนั้นปั้นปลาใส่ไว้ ๗ รูปและรูปนาคราช ๘ รูปไว้ริมสระน้ำทั้ง ๔ ทิศ ๆ ละ ๒ ตัว และมีตาน้ำลงคูอากาศ จึงปั้นรูปจตุโลกบาลทั้ง ๔ องค์ไว้ทั้ง ๔ ทิศ ให้เอามือเท้าเอวมือหนึ่งชี้ขึ้นไปบนอากาศ²⁰

บน : ตำราพระราชพิธีพืชมงคล
ล่าง : ภาพผังพระราชพิธีพืชมงคลฝ่ายพุทธ
ที่มา : ตำราพระราชพิธีพืชมงคล (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2466), 13.

๑ ประตูทิศเหนือ ๒ ประตูทิศตะวันออก ๓ ประตูทิศใต้ ๔ ประตูทิศตะวันตก ๕, ๖, ๗, ๘, ๙, ๑๐ ศาลเทพารักษ์ ๑๑ คันสวะ ๑๒, ๑๓, ๑๔, ๑๕ หัวจากุมหาราชทางสี่ ๑๖, ๑๗, ๑๘, ๑๙, ๒๐, ๒๑, ๒๒, ๒๓ นาคราช ๘ ตัว ๒๔ ปลาบวัวร์ ๒๕ สระ ๒๖ พระยาปลาร้อน ๒๗ พระอินทร์ ๒๘ พระสุกฤเดร ๒๙ เตียงพระสวด ๓๐ เทียนชัย ๓๑ เคียงมณฑล

เมื่อนำรูปแบบสถาปัตยกรรมโรงพระราชพิธีพืชมงคลฝ่ายพุทธมาเชื่อมโยงกับคติความเชื่อจะพบว่ามีส่วนที่คล้ายและต่างจากโรงพระราชพิธีฝ่ายพราหมณ์ เริ่มตั้งแต่ผังแตกต่างกัน ผังโรงพระราชพิธีฝ่ายพุทธเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า หันด้านสั้นไปทางทิศเหนือ-ทิศใต้ แบ่งเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส

2 รูปทางเข้าอยู่ทางทิศตะวันออก โดยฝั่งส่วนรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสที่อยู่ด้านทิศใต้ มีพระบรมสารีริกธาตุและพระคันธารราษฎร์เป็นพระประธานของพิธีกรรม การเปลี่ยนทิศทางและตำแหน่งของพระประธานในฝั่งนี้ตรงกับตำแหน่งที่ตั้ง ของชมพูทวีปที่อยู่ของพระพุทธเจ้าซึ่งอยู่ทางทิศใต้ของเขาพระสุเมรุ

ส่วนผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสด้านทิศเหนือประกอบด้วยรั้วรอบทั้ง 4 ด้าน มีทางเข้า 3 ด้าน ได้แก่ ด้านทิศเหนือทิศตะวันออกและทิศตะวันตก ที่ มุมติดรั้วทั้ง 4 มุมมีศาลเทพารักษ์รวมศาลที่อยู่รั้วตรงกลางด้านที่ได้อีก 1 ศาล รวมเป็น 5 ศาล จำนวน 3 ประตูและ 5 ศาลดังกล่าวทั้งหมดมีความหมาย สำคัญ ดังที่ปรากฏในเอกสารโคลงพระราชพิธีทวาทศมาส ความว่า

โลกบาลกับนาคไว้	สี่ทิศ ในนา
ตรีเนตรสิงสถิตย์	กึ่งนั้น
ปลาช่อนใหญ่วิจิตร	อิกรูป หนึ่งเฮย
ปลาเต่ากุ่มปู้น	หลากล้นวาราย ฯ
...ศาลลดนอกสระทั้ง	ห้าศาล
ธงฉัตรแต่งโอฬาร	เลิศล้ำ
บุชาอุปเทียนครการ	สี่ศะ สุกรนา
อีกเครื่องบายศรีถ้วน	ครบห้าศาลเสมอ ฯ ²¹

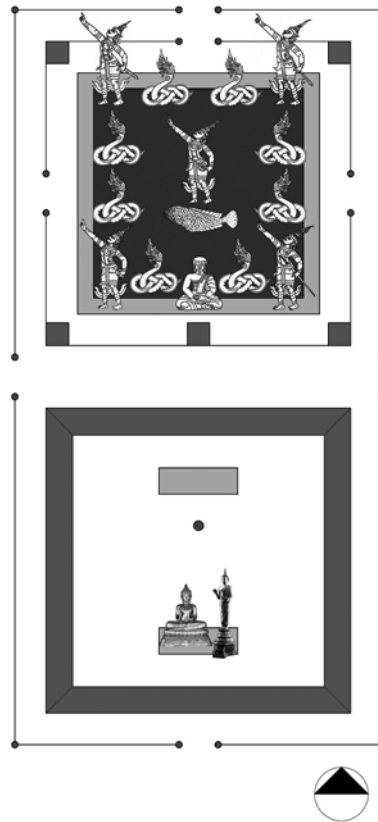
ตรีเนตร นอกจากสัมพันธ์กับพระอินทร์และพระอิศวรแล้ว ยัง น่าจะสัมพันธ์กับ “...ไตรทวาร...” ในพระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ เพราะจำนวนดังกล่าวเป็นจำนวนศักดิ์สิทธิ์ตามคติความเชื่อของศาสนา พราหมณ์ที่มีพระตรีมูรติและพระอิศวรที่มี 3 ตา ซึ่งพระอิศวรกับพระอินทร์ ตามความเข้าใจของกลุ่มชนโบราณในที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยานั้น จิตร ภูมิศักดิ์ กล่าวว่ามีความสับสนและปะปนกัน ดังที่ปรากฏในเอกสารลิลิต โองการแข่งน้ำที่นักวิชาการเชื่อกันว่าแต่งในสมัยอาณาจักรอยุธยาตอนต้น ความว่า

โอม ปรเมศวราย	ผายผาหลวงอะคร้าว
ท้าวเสด็จเหนือวัวเผือก	เอาเงือกเกี้ยวช้าง
อ้างทัดจันทร์เป็นปิ่น	ทรงอินทรชญา
สามตาพระแพรง	แกว่งเพชรกล้า
ฆ่าพิณจัญไรฯ ²²	

โดยอธิบายว่าผาหลวงคือเขาพระสุเมรุที่ประทับของพระอินทร์ และที่ประทับของพระอิศวรคือเขาไกลาส แต่รายบทนี้กลับให้พระอิศวรไป ประทับบนเขาพระสุเมรุ ด้วยเหตุนี้ ท้าวตรีเนตรในโคลงทวาทศมาสจึงมี ความหมายรวมพระอินทร์กับพระอิศวรเข้าไว้ด้วยกัน ตรีเนตรดังกล่าวจึง น่าจะสัมพันธ์กับไตรทวารด้วย

ส่วน “...ครบห้าศาลเสมอ...” นั้นในเอกสารตำราพระราชพิธี พระพูนศาสตร์ เรียกศาลเทพารักษ์ ปรากฏในผังโรงพระราชพิธีด้วย ซึ่งพ้องกับประกาศพระราชพิธีพืชมงคลแฉกรดพระนั่งศีลของเก่าว่า “...พระเสื้อเมือง ทรงเมือง หลักเมือง แลเทพารักษ์รอบกรุงเจ้าท่งเจ้านาทั้งหลาย...”

ดังนั้น ศาลทั้งห้าน่าจะหมายถึงเทพารักษ์ประจำพระนคร ได้แก่ เจ้าพ่อหอกลอง เจ้าพ่อเจตคุปต์ พระเสื้อเมือง พระทรงเมือง และพระกาฬไชยศรี

บน : ตำราพระราชพิธี
พูนศาสตร์
ล่าง : ภาพผังพระราชพิธี
พูนศาสตร์ฝ่ายพุทธ
ที่มา : สิริเดช วังกรานต์

ส่วนตรงกลางผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสด้านทิศเหนือเกย ที่ประกอบพิธี แบบพราหมณ์หายไป แต่สระที่ประกอบด้วยพระอินทร์หรือตรีเนตรที่อยู่ตรงกลาง และท้าวจตุโลกบาลที่อยู่ตรงมุมทั้ง 4 มุมเหนือสระน้ำรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส นั้นย่อมแทนค่าเขาพระสุเมรุตามคติจักรวาลไตรภูมิ ส่วนในสระน้ำที่ใกล้เคียงสระทุกด้านยังมีรูปขนาดด้านละ 2 ตัวมีความหมายเกี่ยวกับน้ำในแต่ฤดูกาล เช่นเดิม

กลางสระเปลี่ยนจากรูปปลาและสัตว์น้ำกลายเป็นพญาปลาซ่อน อยู่ตรงกลางและบริวารรายรอบ สันนิษฐานว่าเป็นการปรับเปลี่ยนรูปแบบ เพื่อความหมายใหม่ ให้พญาปลาซ่อนมีความหมายเป็น นพะปะมัจฉาพญา

ปลาซ่อนซ่อนในซาดก ซึ่งเป็นพระชาติหนึ่งของพระพุทธเจ้าที่เทศนาเมื่อครั้งประทับยืนกวักมือซ่อนในสระโบกขรพรรษ เขตวันอาราม หน้าสะพานด้านทิศใต้ที่เดิมเป็นที่ตั้งปั้นเมฆก็เปลี่ยนเป็นรูปพระสุฤติเถระ สัมพันธ์กับการสวดสุฤติสูตรในพระราชพิธีฝ่ายพุทธ

อย่างไรก็ตาม สุฤติสูตรปรากฏในเอกสารทั้งคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถา และยังเป็นคาถาซ่อนที่ถูกละเลยตามอารามต่าง ๆ ก่อนสมัยรัชกาลที่ 4 แล้ว จากที่กล่าวมาเราสามารถแทนค่าคติสัญลักษณ์จากคติความเชื่อ (นามธรรม) สู่ผังโรงพระราชพิธี (รูปธรรม) ซึ่งจากโรงพระราชพิธีนี้เองจะนำไปสู่รูปแบบสถาปัตยกรรม

ความเป็นมา รูปแบบสถาปัตยกรรมหอพระคันธารราษฎร์และพระมณฑปยอดปราสาท

รัชกาลที่ 4 โปรดเกล้าให้สร้างหอพระคันธารราษฎร์และพระมณฑปยอดปราสาทในช่วงปลายรัชกาล โดยตั้งอยู่บริเวณมุมพระระเบียงด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้หน้าพระอุโบสถ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม หอพระคันธารราษฎร์ใช้สำหรับประดิษฐานหอพระคันธารราษฎร์ ส่วนมณฑปยอดปราสาทไว้ประดิษฐานพระเจดีย์โบราณ ความว่า

ที่มุมพระระเบียงข้างหน้าพระอุโบสถโปรดให้สร้างมณฑปยอดปราสาทหลัง ๑ เป็นที่ประดิษฐานพระเจดีย์โบราณซึ่งเชิญลงมาแต่เมืองเหนือ ข้างนามมณฑปนั้นลงมาสร้างหอพระยอดปราสาทอีกหลัง ๑ เป็นที่ประดิษฐานพระคันธารราษฎร์ (แต่การประดับกระเบื้องทำต่อเมื่อรัชกาลที่ ๕)²³

เมื่อเตรียมงานฉลอง 100 ปีรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2425) รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าจิตรเจริญเป็นแม่กองควบคุมการบูรณปฏิสังขรณ์หอพระคันธารราษฎร์คือประดับกระเบื้องปูฉลุลาย ทำกำแพงแก้วภายนอก ส่วนภายในซ่อมเพดาน ภาพเขียนลายปูน และทำเรือนแก้วภายนอกหอพระคันธารราษฎร์ใหม่ทั้งหมด โดยพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าปรีดา เป็นผู้ทำกระเบื้องชนิดสีเดียวประดับหอพระคันธารราษฎร์และมณฑปพระเจดีย์โบราณด้านหลัง หลังจากสมัยรัชกาลที่ 5 จนถึงปัจจุบัน หอพระคันธารราษฎร์และพระมณฑปยอดปราสาทถูกบูรณะและปฏิสังขรณ์หลายครั้ง แต่ไม่ปรากฏว่ามีการเปลี่ยนแปลงแก้ไขรูปแบบสถาปัตยกรรมของอาคาร

หอพระคันธารราษฎร์และพระมณฑปยอดปราสาท เป็นชุดสถาปัตยกรรมขนาดเล็กที่ตั้งอยู่บนฐานไพทีเดียวกัน ลักษณะผังพื้นฐานไพทีคร่าว ๆ คล้ายรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า โดยหันหน้าที่เป็นด้านกว้างไปทางทิศเหนือ

ตามแนวแกนทิศเหนือ-ใต้ มีบันไดขึ้นแห่งเดียวทางด้านหน้า รอบฐานไฟที่มี
พนักกระเบื้องทุกมุม พนักกระเบื้องตั้งสิงโตจำหลักหินแบบจีนบนฐานไฟที่มี
ทางเดินรอบอาคาร 2 อาคาร อาคารด้านหน้าเป็นหอพระคันธารราษฎร์มี
ผังพื้นรูปจัตุรมุข มีมุขหน้าทางทิศเหนือยื่นเป็นประตูทางเข้า มุขด้านทิศ
ตะวันออกและตะวันตกมุขสั้นกว่าเป็นหน้าต่าง ส่วนมุขหลังทางด้านทิศใต้สั้น
ยิ่งกว่ามุขอื่น ๆ และเป็นผนังตัน ติดกับผนังตันเป็นพระมณฑปยอดปราสาทที่มี
ผังพื้นเป็นรูปแปดเหลี่ยม ด้านหน้ามณฑปมีบันไดขึ้นสู่ชั้นเรือนธาตุของมณฑป
ภายในหอพระคันธารราษฎร์เป็นห้องโถง มีแท่นลดหลั่นหลายชั้น ติดผนังด้าน
ทิศใต้สำหรับตั้งพระพุทธรูปและเทวรูปในพระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัล
และพระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัล ได้แก่ พระคันธารราษฎร์ประทับนั่งแบบจีน พระ
คันธารราษฎร์ประทับยืน “พระยาปลาช่อนสำริด”²⁴ เป็นต้น แท่นบนสุดตั้ง
ฐานชุกชีมีพระคันธารราษฎร์ประทับนั่งสมัยรัชกาลที่ 1 ประดิษฐานอยู่

สถาปัตยกรรมชุดนี้เป็นโครงสร้างก่ออิฐถือปูน โครงสร้างหลังคา
เป็นไม้ แบ่งองค์ประกอบหลัก ๆ ออกเป็น 4 ส่วน ได้แก่ ส่วนที่หนึ่ง ฐานไฟที่
เป็นฐานสิงห์และพลสิงห์บันไดรูปนาคปูน ส่วนที่สอง-สี่แยกเป็น 2 อาคาร
ได้แก่ หอพระคันธารราษฎร์ มีส่วนที่สองเป็นฐานบัวเชิงบาตรซ้อนกัน 2 ชั้น
ส่วนที่สามเป็นเรือนธาตุประดับกระเบื้องเคลือบสีน้ำเงิน สีเขียว และสีเหลือง
ซุ้มประตูหน้าต่างเป็นซุ้มเรือนแก้วประดับด้วยกระเบื้องถ้วย บานประตู
หน้าต่างเป็นไม้แกะสลักลงรักปิดทองประดับกระจก

พื้นลายตอนบนเป็นถนน มีภาพวรรณทรวงนาอยู่ตรงกลาง
ตอนล่างเป็นภาพกอกข้าว น้ำและสัตว์น้ำต่าง ๆ ที่ผนังด้านทิศเหนือ ทิศ
ตะวันออก และทิศตะวันตก มีมุขเป็นซุ้มโค้ง ส่วนที่สี่หลังคาเป็นทรงจัตุรมุข
ยอดปราสาท หน้าบันประดับกระเบื้องถ้วยรูปพันธุ์พฤกษามีสีน้ำเงินเป็นพื้นหลัง
ข้อฟ้าใบระกา หางหงส์เป็นปูนปั้นรูปเศียรนาคประดับกระเบื้องเคลือบ

ซ้าย : ที่ตั้งหอพระ

คันธารราษฎร์และ
พระมณฑปยอดปราสาท

ที่มา : ดัดแปลงจาก
สำนักกราชเลขาธิการ,
สถาปัตยกรรม

พระบรมมหาราชวัง

(กรุงเทพฯ : สำนักกราช-
เลขาธิการ, 2531), 322.

ล่าง : ผังพื้นพระ

คันธารราษฎร์และ

พระมณฑปยอดปราสาท

ที่มา : ชาญวิทย์ สรรพศิริ,

“การศึกษาพัฒนาการการ

ออกแบบสถาปัตยกรรมวัด

พระศรีรัตนศาสดาราม”

(วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตร-

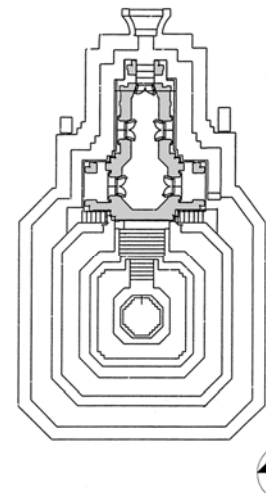
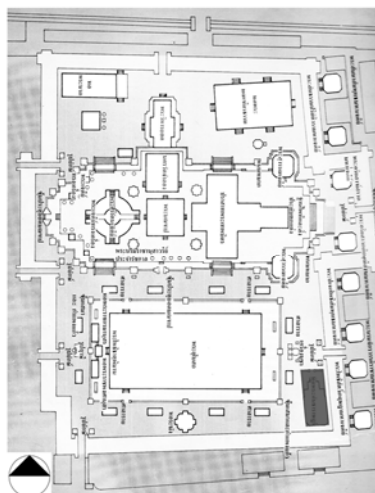
มหาบัณฑิต สาขาวิชา

ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม

บัณฑิตวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยศิลปากร,

2541), 169.

ซ้าย : หอพระคันธารราษฎร์
และพระมณฑปยอดปราสาท
ที่มา : สำนักราชเลขาธิการ,
สถาปัตยกรรม
พระบรมมหาราชวัง
(กรุงเทพฯ : สำนักราช-
เลขาธิการ, 2531), 298.
ขวา : ชุมหน้าต่างหอ
พระคันธารราษฎร์
ที่มา : สิริเดช วัชรานต์,
30 มิถุนายน 2554

หลังคาจั่วมุงกระเบื้องดินเผา ยอดปราสาทประดับกระเบื้องถ้วยส่วนอีกอาคาร
หนึ่งคือมณฑปยอดปราสาทมีองค์ประกอบส่วนที่สองเป็นฐานปูนซ้อนชั้นลดหลั่น
กัน 3 ชั้น ส่วนที่สามเป็นเรือนธาตุประดับกระเบื้องเคลือบสีน้ำเงิน สีเขียวและ
สีเหลือง มีซุ้มโค้งทั้ง 4 ด้าน ส่วนที่สี่เป็นยอดปราสาทประดับกระเบื้องถ้วย การ
ประดับภายในหอพระคันธารราษฎร์มีจิตรกรรมฝาผนังเป็นเรื่องราวพระราชพิธีพิช
มงคจรดพระนังคัล วรรณศาสตร์ และภาพพุทธประวัติที่เกี่ยวข้อง เดิมเป็น
ฝีมือชาวอินโชง บานประตูเป็นภาพจุลโลกบาลหะมีพื้นหลังเป็นลายดอก
พุดตาน บานหน้าต่างเขียนลายรดน้ำภาพเทวดาประทับยืนบนหลังสัตว์น้ำและ
คันไถ พื้นหลังเป็นลายดอกพุดตานเพดานฉลุลายทองบนพื้นดำ

คติสัญลักษณ์สถาปัตยกรรมหอพระคันธารราษฎร์และมณฑป ยอดปราสาท

รูปแบบสถาปัตยกรรมหอพระคันธารราษฎร์และมณฑปยอดปราสาทนั้น
เมื่อนำมาวิเคราะห์จะพบว่าได้พัฒนามาจากแนวความคิดในการออกแบบผัง
โรงพระราชพิธีวรรณศาสตร์ออกมาเป็นระบบสัญลักษณ์ในรูปแบบอาคาร 3 มิติ
ดังนี้

1. ที่ตั้ง-ทิศทางของสถาปัตยกรรมชุดนี้ตั้งหันหน้าเข้าสู่
สนามหลวงนาหลวงที่อยู่ด้านทิศเหนือ ในแนวแกนเหนือ-ใต้ เช่นเดียวกับ
โรงพระราชพิธี
2. ผังพื้นของสถาปัตยกรรมชุดนี้มีการออกแบบระบบสัญลักษณ์
ต่าง ๆ ที่สัมพันธ์กับองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมและการประดับตกแต่ง
และการขึ้นรูป 3 มิติอันซับซ้อน ซึ่งพัฒนามาจากผังพื้นโรงพระราชพิธี

2.1 มีแนวแกนหลัก-ใต้ และแกนรอง 2 แกนทำให้เกิดจุดศูนย์กลาง 2 จุด (นับจากทิศเหนือ-ใต้) จุดที่ 1 ที่พระคันธารราษฎร์ และจุดที่ 2 พระเจดีย์โบราณ ส่วนโรงพระราชพิธี มีจุดศูนย์กลางจุดที่ 1 อยู่ที่พระอินทร์และพระยาปลาซ้อน จุดที่ 2 อยู่ที่พระบรมสารีริกธาตุและพระคันธารราษฎร์ คำถามคือ ถ้าสถาปัตยกรรมชุดนี้แปลงมาจากผังโรงพระราชพิธีจริง เหตุใดจุดศูนย์กลางจึงวางตำแหน่งปฏิมากรรมไม่เหมือนกัน สันนิษฐานว่าการปรับตำแหน่งประดิษฐานปฏิมากรรมในสถาปัตยกรรมชุดนี้น่าจะเพื่อประโยชน์ใช้สอย และได้อิทธิพลมาจากการวางผังวิหารและเจดีย์แบบแกนเดียว อย่างไรก็ตาม การปรับตำแหน่งประติมากรรมนี้ได้พัฒนาการสื่อความหมายในสถาปัตยกรรมชุดนี้ให้ซับซ้อนขึ้น ไปอีกชั้น คือ

จุดที่ 1 ประดิษฐานทั้งพระคันธารราษฎร์ (พุทธรูปวัด) กับพระยาปลาซ้อนสำริด (ชาดก) ซึ่งทั้งสองสัมพันธ์และสามารถแทนค่ากันได้ (ขอฝน) ดังเรื่องราวในพระไตรปิฎกที่กล่าวไปแล้ว อีกทั้งจิตรกรรมฝาผนังภายในหอพระคันธารราษฎร์ก็เป็นภาพเรื่องดังกล่าวด้วย ส่วนพระอินทร์ที่ผสมปนกับท้าวตรีเนตรตามทศนักษัตรสยามนั้นเป็นตัวแทนของผู้อุปถัมภ์พุทธศาสนา ซึ่งอาจมีสัญลักษณ์เป็นยอดปราสาทหรือเขาพระสุเมรุ

จุดที่ 2 พระเจดีย์โบราณ สามารถแทนค่ากับพระบรมสารีริกธาตุในโรงพระราชพิธีได้ เนื่องจากเป็นสัญลักษณ์แทนพระพุทธรูปเจ้าที่เก่าแก่ที่สุดที่กล่าวในมหาปริณิพพานสูตร อีกทั้งมีรูปแบบที่สื่อถึงนามธรรมมากกว่าพระพุทธรูป ส่วนหลังคาจุดศูนย์กลางที่ 2 นี้เป็นยอดปราสาท ที่เราอาจตีความไปถึงที่มาจากโรงพระราชพิธีพุทธศาสน์ฝ่ายพราหมณ์ที่ตั้งเทวรูปไว้ในจุดศูนย์กลางนี้ ต่อมาโรงพระราชพิธีพุทธศาสน์ฝ่ายพุทธจึงเปลี่ยนเป็นพระบรมสารีริกธาตุ การเปลี่ยนแปลงจุดศูนย์กลางดังกล่าวแสดงถึงการเปลี่ยนแก่นในพระราชพิธี ขณะที่ผังโรงพระราชพิธียังคงคล้ายเดิม

อย่างไรก็ตามการใช้ยอดปราสาททั้ง 2 จุดตามตีความแนวความคิดจากผังดังที่กล่าวไปแล้วนั้น อาจจะดูวนสรุปและมีน้ำหนักน้อยเกินไป ซึ่งน่าจะมีความเป็นไปได้อื่นที่มีน้ำหนักมากกว่า ในแง่รูปแบบสถาปัตยกรรม ดังที่จะกล่าวถัด ๆ ไป

2.2 บานหน้าต่างภายในหอพระคันธารราษฎร์ทั้ง 4 บาน ซึ่งภายในเป็นรูปเทวดา เมื่อแทนค่าว่าเป็นท้าวจตุรโลกบาลในโรงพระราชพิธีแล้วนำมาเชื่อมโยงกับผังพื้นจะได้ตำแหน่ง 4 ตำแหน่งที่เมื่อลากเส้นแล้วจะเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าสมมาตรและล้อมรอบจุดศูนย์กลางจุดที่ 1 เหมือนที่ปรากฏในโรงพระราชพิธี

2.3 ในระดับหลังคาหอพระคันธารราษฎร์เป็นทรงจัตุรมุขที่มีข้อฟ้า ใบระกาเป็นรูปเศียรนาค และเมื่อนำมาเชื่อมโยงกับผังจะแทนค่ากับนาคให้น้ำทั้ง 4 ช่วงเวลาใน 1 ปีที่ปรากฏในโรงพระราชพิธีได้

ภายในหอพระคันธารราษฎร์
ที่มา : กรมศิลปากร,
จดหมายเหตุการ
บูรณปฏิสังขรณ์วัด
พระศรีรัตนศาสดารามและ
พระบรมมหาราชวังในการ
ฉลองพระนครครบ 200 ปี
พุทธศักราช 2525 ภาคที่ 1
วัดพระศรีรัตนศาสดาราม
(กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร,
2525), 262.

2.4 มุขยื่นที่มีซุ้มโค้งห่อพระคันธารราษฎร์ ปรากฏเฉพาะมุขด้านทิศเหนือ ทิศตะวันออก และทิศตะวันตก เมื่อนำมาเชื่อมโยงกับผังพื้นจะสามารถแทนค่ากับไตรทวารในโรงพระราชพิธี

2.5 บานประตู-หน้าต่างภายนอกห่อพระคันธารราษฎร์เป็นไม้แกะสลักลงรักปิดทองประดับกระจก มีภาพวรรณทรงนาคอยู่ตอนบน ภาพกอก้าว น้ำ และสัตว์น้ำต่าง ๆ อยู่ตอนล่าง สัตว์น้ำแทนค่าได้กับสัตว์น้ำในสระของโรงพระราชพิธี ส่วนภาพกอก้าวสีทองตรงกับคำอธิษฐานในประกาศพระราชพิธีพิฆัมมกมลแลจรรตพระนั่งศีลของเกล้าว่า “...ต้นเข้าให้มีผลออกรวงจุพวงเงินพวงทอง...” ทั้งหมดนี้ล้วนเป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ นอกจากนี้หน้าที่ของประตูหน้าต่างคือการเชื่อมโยงภายในกับภายนอกอาคาร การมองเห็นความอุดมสมบูรณ์ที่บ้านประตูหน้าต่าง ก็เหมือนกับมองเห็นสิ่งที่อยู่ภายในอาคารหลังนี้

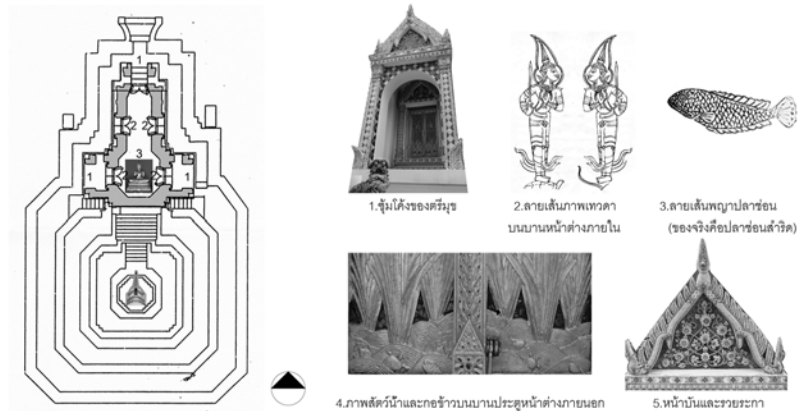
3. องค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมและการประดับตกแต่งอื่น ๆ ก็ปรากฏการแทนค่าอื่นที่ไม่พบในโรงพระราชพิธี แต่พบในการพระราชพิธีและประกาศพระราชพิธีทั้งสองดังนี้

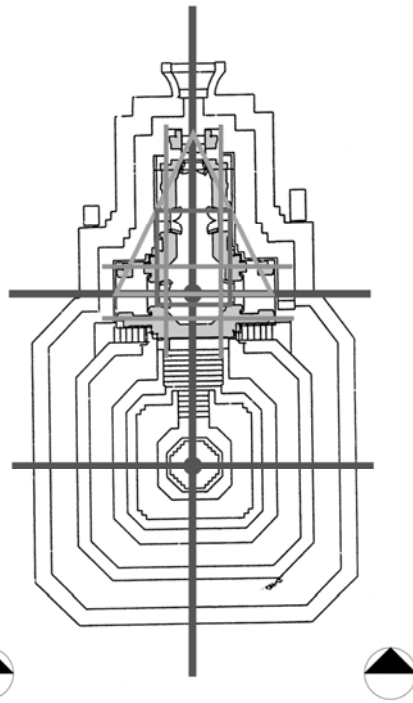
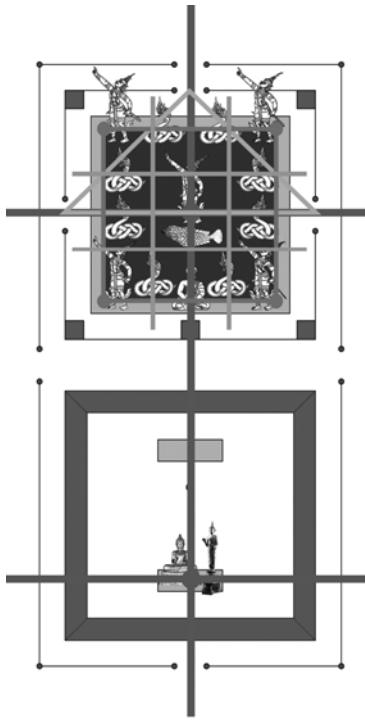
3.1 ยอดปราสาท หน้าบัน และหน้าบันซุ้มประตู-หน้าต่างประดับตกแต่งลายพันธุ์พฤกษาทั้งหมดเป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์

3.2 การตกแต่งด้วยกระเบื้องเคลือบและกระเบื้องถ้วยภายนอกสถาปัตยกรรมชุดนี้ทั้งหมดล้วนใช้สีที่แทนค่าได้กับความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติ เช่น แม่น้ำ น้ำฝน พืชพรรณ รวงข้าว

3.3 สิงโตจำหลักหินทรายแบบจันทรูปฐานไพที เป็นผู้ปกป้องรักษาสถาปัตยกรรมชุดนี้หน้าที่เช่นเดียวกับผู้ปกป้องรักษาเมือง “...เทพารักษ์รอบกรุงเจ้าฟู่เจ้านาทั้งหลาย...”

ผังพื้นและองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมบางส่วนของห่อพระคันธารราษฎร์และพระมณฑปยอดปราสาท
ที่มา : สิริเดช วังกรานต์

ระบบสัญลักษณ์ในผังโรง
พระราชพิธีพืชมงคล
เปรียบเทียบกับผังพื้นที่หอ
พระคันธารราษฎร์และ
พระมณฑปยอดปราสาท
ที่มา : สิริเดช วัชรกรนต์

4. รูปแบบสถาปัตยกรรม นอกจากเรื่องที่ตั้ง-ทิศทาง ผังพื้นที่องค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมและการประดับตกแต่งที่เชื่อมโยงกับการศึกษาตีสัญลักษณ์สถาปัตยกรรมหอพระคันธารราษฎร์และพระมณฑปยอดปราสาทแล้วนั้น การวางอาคารหอพระ และมณฑป บนฐานไพทีเดียวกันนั้นเป็นดังเช่นการวางวิหารและเจดีย์ ในผังแกนเดียวแบบอยุธยาที่รัชกาลที่ 4 นิยมใช้ ซึ่งอาคารทั้ง 2 เมื่อนำมาวิเคราะห์จะพบว่า ทั้งเป็นตามระบบสัญลักษณ์ในผังที่ขึ้นรูปมาเป็น 3 มิติ ผสมผสานกับทัศนะของรัชกาลที่ 4 ที่มีต่อศาสนาพุทธ พราหมณ์ และพิธีกรรม ได้ดังนี้

4.1 หอพระคันธารราษฎร์ มีหลังคาทรงจัตุรมุขที่มีผังคล้ายตรีมุขอย่างมาก จากระบบสัญลักษณ์ชั้นแรกตามผัง เมื่อต้องขึ้น 3 มิติ รูปทรงของเรือนธาตุก็เป็นไปตามผังที่คล้ายตรีมุข มีมุขหลัก 3 ด้านที่มีซุ้มโค้ง ลักษณะดังกล่าวสอดคล้องกับแนวความคิดเรื่องไตรทวาร อย่างไรก็ตาม เมื่อขึ้นไปถึงรูปทรงหลังคาต้องเป็นทรงจัตุรมุข เพื่อให้สอดคล้องกับความหมายของ 4 ช่วงเวลาใน 1 ปีที่นำคือน้ำดังที่กล่าวไปแล้วในเรื่องผัง

4.2 ยอดปราสาทของหอพระคันธารราษฎร์และพระมณฑปยอดปราสาท²⁵ การที่อาคารชุดนี้มีเครื่องยอดทั้ง 2 จุดนั้นอาจเป็นไปได้ว่า เป็นการ

เน้นระบบสัญลักษณ์ที่พัฒนามาจากโรงพิธี คือการมีจุดศูนย์กลางที่เข้มข้นทางพิธีกรรม 2 จุด เพราะไม่มีความจำเป็นใด ๆ ที่จะต้องสร้างหอพระคันธารราษฎร์ให้มีเครื่องยอด ซ้อนกับมณฑปยอดปราสาท ซึ่งลักษณะดังกล่าวมีความเฉพาะตัวยิ่ง อย่างไรก็ตาม การเลือกยอดปราสาทกลับเป็นคำถามสำคัญที่เป็นปริศนา

ดังมีการศึกษามาก่อน รัชกาลที่ 4 ได้นำเอาแบบแผนและรูปแบบของสถาปัตยกรรมสมัยสุโขทัยและสมัยอยุธยาที่สะท้อนแนวความคิดของพระองค์เรื่องพุทธศาสนาที่เน้นความถูกต้องตามพุทธวจนะ ดังนั้น การเลือกรูปแบบปราสาทมาใช้กับสถาปัตยกรรมชุดนี้จึงดูขัดแย้งกับแนวความคิดดังกล่าว เพราะปราสาทไม่ได้เกิดจากพุทธศาสนาแต่ดั้งเดิม แต่เป็นรูปแบบสถาปัตยกรรมของศาสนาพราหมณ์-ฮินดูที่พุทธศาสนามาปรับใช้ ดังที่เห็นว่ารัชกาลที่ 4 จะนิยมเจดีย์ทรงระฆังกลมเพราะเป็นรูปแบบเดียวที่มีหลักฐานอ้างอิงไปถึงพุทธวจนะได้

อย่างไรก็ตาม รูปแบบปราสาทเชื่อว่าจะไม่ถูกใช้ในรัชกาลที่ 4 อย่างแพร่หลายเสียทีเดียว เพราะจะพบว่า พระองค์จะใช้รูปแบบเจดีย์ทรงระฆังกลมกับงานที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา แต่งานที่เกี่ยวข้องกับพระองค์นั้นจะใช้รูปแบบปราสาท²⁶ ตัวอย่างเช่น ชุ่มประตูประบรมหาราชวัง พระที่นั่งเวษณหัตวิเชียรปราสาทที่พระนครคีรี เพชรบุรี ศาลเทพารักษ์ (ปัจจุบันอาคารถูกสร้างใหม่ เป็นศาลหลักเมืองกรุงเทพ) ซึ่งในวัดพระศรีรัตนศาสดารามเอง มีอาคารที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ 4 ที่มีรูปแบบปราสาทเป็นองค์ประกอบ ได้แก่ พุทธปราสาทปราสาท (ปัจจุบันคือปราสาทพระเทพบิดร) ที่เดิมจะใช้ประดิษฐานพระแก้วมรกต และประกอบพระราชพิธีสำคัญ พระโพธิธำมัญญ (เดิมยอดเป็นยอดปราสาท ปัจจุบันเป็นยอดมณฑป) เป็นต้น

ความเป็นไปได้หนึ่งที่หอพระคันธารราษฎร์ยังคงใช้รูปแบบปราสาทนั้นอาจจะเป็นเพราะถึงจะมีการปรับเปลี่ยนแนวความคิดเกี่ยวกับพระราชพิธีต่าง ๆ ให้ใช้ศาสนาพุทธเป็นแก่นแล้ว แต่รูปแบบปราสาทก็ยังคงเป็นที่นิยมในการสร้างเนื่องในพระราชพิธีอยู่ เพราะนัยหนึ่งถือเป็นรูปแบบที่สื่อความหมายที่เกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์ ซึ่งพระคันธารราษฎร์ พระแก้วมรกต ต่างเป็นหลักประธานในพระราชพิธีเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ อีกความเป็นไปได้หนึ่งนั่นคือ หอพระคันธารราษฎร์และมณฑปยอดปราสาทใช้ยอดปราสาทเพื่อล้อไปกับพระอัฐมมหาเจดีย์ (พระปราสาท 8 องค์) ที่สร้างมาก่อน ซึ่งมีรูปแบบทางสถาปัตยกรรมที่ใกล้เคียงกัน รวมทั้งเป็นการสร้างความกลมกลืนให้กับสถาปัตยกรรมวัดพระศรีรัตนศาสดารามในภาพรวมอีกด้วย

สรุป

จากการวิเคราะห์สรุปได้ว่า ระบบสัญลักษณ์ในสถาปัตยกรรมหอพระคันธารราษฎร์และพระมณฑปยอดปราสาทเป็นการสร้างความมีลีริ่งคลภายในอาคารและเชื่อมโยงมาเป็นการเชื่อมต่อกับภายนอกอาคาร ดังที่แสดงออกผ่านรูปแบบสถาปัตยกรรมที่มีสัญลักษณ์ต่าง ๆ สื่อความหมายเกี่ยวพันกันเป็นองค์รวม

ซึ่งคติสัญลักษณ์สถาปัตยกรรมชุดนี้นั้นเมื่อสืบไปถึงเบื้องหลังในการออกแบบ เราจะสามารถเชื่อมโยงกับผังโรงพระราชพิธีพรุณศาสตร์ ส่วนผังโรงพระราชพิธีเองก็สัมพันธ์กับตัวพิธีกรรมเองและสะท้อนไปถึงคติความเชื่อที่ปรากฏในพระราชพิธีพืชมงคลและพระราชพิธีพรุณศาสตร์ คติความเชื่อเหล่านั้น ได้แก่ คติความเชื่อคติจักรวาลไตรภูมิและคติชาวบ้านที่ผสมผสานกันในชั้นแรก บวกกับความพยายามของชนชั้นสูงในสมัยนั้นที่จะปรับการพระราชพิธีทั้งสองให้มีลักษณะพุทธศาสนาที่เน้นพระไตรปิฎกแบบทศนัรัชกาลที่ 4 เป็นแก่น แนวความคิดนี้เข้มข้นขึ้นเรื่อย ๆ เมื่อพัฒนามาสู่รูปธรรม คือการพระราชพิธี ประกาศพระราชพิธี โรงพระราชพิธี จนสุดท้ายพัฒนามาเป็นแนวความคิดในการออกแบบสถาปัตยกรรม อย่างไรก็ตาม การนำพระพุทธศาสนามาเป็นแก่นก็เป็นผลสะท้อนกลับทำให้พระคันธารราษฎร์มีฐานะเดียวกับเทพเจ้าและสิ่งเหนือธรรมชาติที่มนุษย์อ่อนน้อมให้ดลบันดาลความอุดมสมบูรณ์ กระบวนการทั้งหมดนี้คือการรวมความขัดแย้งและความกลมกลืนของคติความเชื่อของชนชั้นสูงและชนชั้นล่างที่สัมพันธ์กันผ่านโครงสร้างสังคมเกษตรกรรมและวัฒนธรรมข้าว ด้วยเหตุนี้หอพระคันธารราษฎร์และพระมณฑปยอดปราสาทจึงเป็นหลักฐานสำคัญทางประวัติศาสตร์ และการเกษตรกรรมและการทำนา เป็นความทรงจำของคติความเชื่อหนึ่งของชนสยามสมัยที่ยังใช้พิธีกรรมเป็นเครื่องมือที่จะกลมกลืนกับโลกธรรมชาติเพื่อให้รัฐ ฌ ช่วงเวลาอันต่อเนื่องนั้นคงความศักดิ์สิทธิ์และดำรงอยู่ได้

เชิงอรรถ

¹ ปรับปรุงจากบทความชื่อเดียวกันของผู้เขียน ในรายวิชา 262-404 ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม 2 หลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขา ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ปีการศึกษา 2553

² กลุ่มที่ 1 ที่สำคัญมีทั้งหมด 3 เล่ม ดังนี้

1) สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง ของสำนักกราช-
เลขาธิการ คณะผู้วิจัย ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ
2) วัดพระศรีรัตนศาสดาราม วัดพระแก้ว เรียบเรียงโดย
เสนอ นิลเดช บรรยายภาพโดย ม.ร.ว.แสงสุรีย์ ลดาวัลย์
3) การศึกษาพัฒนาการการออกแบบสถาปัตยกรรม
วัด พระศรีรัตนศาสดาราม โดยชาลววิทย์ สรรพศิริ

กลุ่มที่ 2 ที่สำคัญมีทั้งหมด 3 เล่ม ดังนี้

1) การศึกษารูปแบบสถาปัตยกรรมสมัยรัชกาลที่ 4 โดย
สมชาย สิริประเสริฐศิลป์ 2) พระอุโบสถและพระวิหาร
สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดย
สมคิด จิระทัศนกุล 3) การเมืองและสังคมในศิลป-
สถาปัตยกรรม สยามสมัย ไทยประยุกต์ ชาตินิยม โดย
ชาตรี ประกิตนันทการ

³ กลุ่มพิธีกรรม 1) หนังสือความทรงจำ ของสมเด็จพระ
เจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ให้
ข้อมูลเรื่องพิธีพุทธในพระราชพิธีในสมัยรัชกาลที่ 4
และแนวความคิดของรัชกาลที่ 4 2) พระราชพิธี 12
เดือนในรัชกาลที่ 5 ให้ข้อมูลเรื่องพระราชพิธีพืชมงคล,
พืชมงคล และโลกทัศน์ในสังคมไทยของรัชกาลที่ 5
และชาวบ้านในสมัยนั้นที่เกี่ยวกับพระราชพิธีทั้งสอง
3) โครงพระราชพิธีทวาทศมาส ของสมเด็จพระเจ้า
บรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้า กรมพระยาบำราบปรปักษ์ ให้
ข้อมูลเรื่องพระราชพิธีพืชมงคล, พืชมงคล และโลก
ทัศน์ในสังคมไทยของรัชกาลที่ 5 และชาวบ้านในสมัยนั้น
ที่เกี่ยวกับพระราชพิธีทั้งสองบางประการ 4) ประกาศการ
พระราชพิธี ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมต-
อมรพันธุ์ ให้ข้อมูลเรื่องพระราชพิธีพืชมงคล, พืชมงคล
และเรื่องพิธีขอฝนในสมัยรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 3
5) ตำราพระราชพิธีพืชมงคล ของเจ้าพระยาพลเทพ ให้
ข้อมูลเรื่องพระราชพิธีพืชมงคล และผังโรงพิธี
6) นางนพมาศ ให้ข้อมูลเรื่องพระราชพิธีจรดพระนังคัล
แรกนาขวัญและพระราชพิธีพืชมงคลในสมัยต้น
รัตนโกสินทร์ 7) ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 ให้ข้อมูล
กำหนดการพระราชพิธี จรดพระนังคัลฯ และให้พระ
ตามอารามต่าง ๆ สวดขอฝน

กลุ่มประวัติ รูปแบบสถาปัตยกรรมและการบูรณะ

1) พงศาวดาร ร. 4 ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ให้ข้อมูล
ประวัติหอพระคันธารราษฎร์ (เรียกว่าวิหาร) และมณฑป
ยอดปรางค์ 2) เรื่องสถานที่และวัตถุซึ่งสร้างในสมัย
รัชกาลที่ 4 ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา
ดำรงราชานุภาพ ให้ข้อมูลประวัติหอพระคันธารราษฎร์
และมณฑปยอดปรางค์ 3) จดหมายเหตุการบูรณะ
และปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดารามและ
พระบรมมหาราชวัง ของกรมศิลปากร ให้ข้อมูล
ประวัติ รูปแบบสถาปัตยกรรม และการบูรณะหอ
พระคันธารราษฎร์และมณฑปยอดปรางค์

กลุ่มคติชน 1) ข้าวกบฏศิวิไลไทย ของสำนักงาน
คณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ ให้ข้อมูลเรื่องคติ
ชาวบ้าน เกี่ยวกับน้ำฝนต้นข้าว 2) วัฒนธรรมข้าว ของ
เอี่ยม ทองดี ให้ข้อมูลเรื่องคติชาวบ้าน เกี่ยวกับน้ำฝน
ต้นข้าวเช่นกัน

⁴ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *ความทรงจำ*
(กรุงเทพฯ : สำนักงานหอสมุดกลาง, 2513), 135-136.

⁵ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *พระราชพิธี*
12 เดือน (กรุงเทพฯ : แพรวพิทยา, 2514), 489-490 และ
522.

⁶ *คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม* (กรุงเทพฯ :
คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย สำนักเลขาธิการ
นายกรัฐมนตรี, 2534), 24-25, อ้างถึงใน ธนากรกรุงเทพฯ
จำกัด, *ลักษณะไทย เล่ม 1 พระพุทธปฏิมา* (กรุงเทพฯ :
ไทยวัฒนาพานิช, 2551), 88.

⁷ กรมศิลปากร, *จดหมายเหตุการบูรณปฏิสังขรณ์วัด*
พระศรีรัตนศาสดารามและพระบรมมหาราชวังในการ
ฉลองพระนครครบ 200 ปี พุทธศักราช 2525 ภาคที่ 1
วัดพระศรีรัตนศาสดาราม (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร,
2525), 51-53.

⁸ หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, “พระคันธารราษฎร์
ปางขอฝน,” *ศิลปวัฒนธรรม* 16, 2 (ตุลาคม 2538) : 87-
88.

⁹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *พระราชพิธี*
12 เดือน (กรุงเทพฯ : แพรวพิทยา, 2514), 379.

¹⁰ เรื่องเดียวกัน, 372.

¹¹ เรื่องเดียวกัน.

¹² พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์,
ประกาศการพระราชพิธี เล่ม 1 (พระนคร : องค์การค้า
ของคุรุสภา, 2508), 67-69.

¹³ เรื่องเดียวกัน, 73-79.

¹⁴ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธี 12 เดือน (กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา, 2514), 515.

¹⁵ เรื่องเดียวกัน, 492.

¹⁶ สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระยาบำราบปรปักษ์, โคลงพระราชนิพนธ์ท้าวทศมาส (พระนคร : กรมศิลปากร, 2509), 31.

¹⁷ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธี 12 เดือน, 492-493.

¹⁸ เอี่ยม ทองดี, วัฒนธรรมข้าว พิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวและการทำนา (นครปฐม : สถาบันวิจัยภาษาและวัฒนธรรมเพื่อพัฒนาชนบท, 2537), 84.

¹⁹ สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, ข้าวกับวิถีชีวิตไทย (กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2541), 79-83.

²⁰ ตำราพระราชพิธีพืชมงคล (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2466), 1-3.

²¹ สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระยาบำราบปรปักษ์, โคลงพระราชนิพนธ์ท้าวทศมาส (พระนคร : กรมศิลปากร, 2509), 29.

²² ชลดา เรื่องรักชลิชิต, อ่านโองการแข่งน้ำ : ฉบับวิเคราะห์และถอดความ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547), 112-116.

²³ หอพระสมุดวชิรญาณ, ประชุมพงศาวดารภาคที่ 25 เรื่องตำนานสถานที่และวัตถุต่าง ๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้าง (พระนคร : โสภณพิพรรฒธนากร, 2465). พิมพ์ในงานศพบิดานายเซียง กรณสูตร (2468), 65.

²⁴ น่าเสียดายที่ผู้เขียนไม่สามารถเข้าไปภายในหอพระคันธารราษฎร์และเก็บภาพพญาปลาซ่อนสำริด อีกทั้งยังค้นไม่พบภาพที่แสดงให้เห็นรูปร่างหน้าตาของรูปหล่อสำริดชิ้นนี้ อย่างไรก็ตาม กรมศิลปากรได้รายงานสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ครั้งเสด็จพระราชดำเนินทรงตรวจการปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดารามใน พ.ศ. 2525 ถึงสภาพภายในหอพระคันธารราษฎร์และประติมากรรมต่าง ๆ มีการกล่าวถึงพญาปลาซ่อนสำริดว่า “รูปหล่อสำริด เป็นปลาซ่อน งามมาก” ดู กรมศิลปากร กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์, รายงานสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารีเสด็จพระราชดำเนินทรงตรวจการปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดารามและพระบรมมหาราชวัง ในการสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี พระพุทธศักราช 2525 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2534), 41.

²⁵ เนื้อหาส่วนนี้ผู้เขียนได้รับคำแนะนำจาก อ.เสนอ นิลเดช และ อ.สมคิด จิระทัศนกุล อาจารย์ทั้ง 2 ท่าน ชี้ให้เห็นจุดด้อยของบทความชิ้นนี้ พร้อมทั้งชี้ประเด็นสำคัญเกี่ยวกับรูปแบบปรากฏที่ให้กับหอพระคันธารราษฎร์และพระมณฑปยอดปราสาท

²⁶ ชาตรี ประกิตนันทการ, การเมืองและสังคมไทยในศิลปสถาปัตยกรรม สยามสมัย ไทยประยุกต์ ขาดินนิยม (กรุงเทพฯ : มติชน, 2547), 89-90 และ 107.

บรรณานุกรม

หนังสือ

ภาษาไทย

กรมศิลปากร. จดหมายเหตุการณบุรณปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดารามและพระบรมมหาราชวัง ในการฉลองพระนครครบ 200 ปี พุทธศักราช 2525 ภาคที่ 1 วัดพระศรีรัตนศาสดาราม. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2525.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชพิธี 12 เดือน. กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา, 2514.

ชลดา เรื่องรักชลิชิต. อ่านโองการแข่งน้ำ : ฉบับวิเคราะห์และถอดความ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547.

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และกัญญิกา ศรีอุดม, บรรณาธิการ. พระเจ้ากรุงสยามกับเซอร์จอห์น เบาว์ริง. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย, 2548.

ชาญวิทย์ สรรพศิริ. “การศึกษาพัฒนาการการออกแบบสถาปัตยกรรมวัดพระศรีรัตนศาสดาราม.” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2541.

ชาตรี ประกิตนันทการ. การเมืองและสังคมไทยในศิลปสถาปัตยกรรม สยามสมัย ไทยประยุกต์ ขาดินนิยม. กรุงเทพฯ : มติชน, 2547.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า. ความทรงจำ. กรุงเทพฯ : สำนักงานหอสมุดกลาง, 2513.

ตำราพระราชพิธีพืชมงคล. พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2466.

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4. พระนคร : กรมศิลปากร, 2507

ธนาคารกรุงเทพ จำกัด. *ลักษณะไทย เล่ม 1 พระพุทธ-
ปฏิมา*. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2551.

บาราบปรปักษ์, สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระยา. *โคลง
พระราชพิธีทวาทศมาส*. พระนคร : กรม
ศิลปากร, 2509.

ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405-2411. กรุงเทพฯ :
กรมศิลปากร, 2511.

ปราณี วงษ์เทศ. *ประเพณี 12 เดือนในประวัติศาสตร์สังคม
วัฒนธรรมเพื่อความอยู่รอดของคน*. กรุงเทพฯ
: มติชน, 2548.

ราชประดิษฐพิพิธบรรณ. กรุงเทพฯ : วัดราชประดิษฐสถิต-
มหาสีมาราม, 2553.

สมคิด จิระทัศนกุล. “พระอุโบสถและพระวิหารในสมัย
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.”
วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชา
ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2532.

สมมตอมรพันธุ์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมพระ. *ประกาศ
การพระราชพิธี เล่ม 1*. พระนคร : องค์การค้า
ของคุรุสภา, 2508.

สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ. *ข้าวกับวิถี
ชีวิตไทย*. กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการ
วัฒนธรรมแห่งชาติ, 2541.

สำนักราชเลขาธิการ. *สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง*.
กรุงเทพฯ : สำนักราชเลขาธิการ, 2531.

สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, หม่อมราชวงศ์. “พระคันธารราษฎร์
จีน.” *ศิลปวัฒนธรรม* 16, 2 (ตุลาคม 2538) :
87-88.

_____. “พระคันธารราษฎร์ปางขอฝน.”
ศิลปวัฒนธรรม 17, 1 (พฤศจิกายน 2538) :
86-87.

หอพระสมุดวชิรญาณ. *ประชุมพงศาวดารภาคที่ 25 เรื่อง
ตำนานสถานที่และวัตถุต่าง ๆ ซึ่ง
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
สร้าง*. พระนคร : โสภณพิพิธรมณาร, 2465. (พิมพ์ในงานศพบิดานายเซียง
กรรมสูตร 2468).

เอี่ยม ทองดี. *วัฒนธรรมข้าว พิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวและการ
ทำนา*. นครปฐม : สถาบันวิจัยภาษาและ
วัฒนธรรมเพื่อพัฒนาชนบท, 2537.

ภาษาต่างประเทศ

Wright, Arnold and Oliver T. Breakspear.
Twentieth Century Impression of Siam.
Singapore : White Lotus, 1994.

สื่ออิเล็กทรอนิกส์

พิริยะ ไกรฤกษ์. *ลักษณะไทย 1 พระพุทธปฏิมา*
[ออนไลน์]. เข้าถึงเมื่อ 25 กันยายน 2554.
เข้าถึงได้จาก <http://www.laksanathai.com>

ขอขอบพระคุณ

- รศ.เสนอ นิลเดช และรศ.สมคิด จิระทัศนกุล อาจารย์
ทั้ง 2 ท่าน ได้ให้คำแนะนำในการปรับปรุงบทความขึ้นนี้
- อ.ชาตรี ประกิตนันทการ อาจารย์ผู้ตรวจและให้
คำปรึกษาบทความในรายวิชา 262-404 ประวัติศาสตร์
สถาปัตยกรรม 2
- ฝ่ายอำนวยการวัดพระศรีรัตนศาสดาราม อนุญาต
และให้ความสะดวกในการถ่ายภาพภายนอกหอ
พระคันธารราษฎร์และพระมณฑปยอดปราสาท